

15/11/2023

ΠΑΝΤΕΙΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Η δημογραφική γήρανση υπό συνθήκες οικονομικής και υγειονομικής κρίσης και η αντιμετώπισή της στην Ελλάδα και στην Ε.Ε

ΠΜΣ: ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟ ΜΑΝΑΤΖΜΕΝΤ

ΜΠΙΤΣΑ ΒΑΣΙΛΙΚΗ | ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ Α.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	2
Κεφάλαιο 1 – Δημογραφία	9
1.1 Πληθυσμός	9
1.2 Επιστήμη της Δημογραφίας	11
1.3 Συλλογή Στατιστικών και Δημογραφικών Δεδομένων	13
1.4 Δημογραφικοί Δείκτες	18
Κεφάλαιο 2 – Δημογραφική Γήρανση	21
2.1 Ορισμός της Δημογραφικής Γήρανσης	21
2.2 Η ιστορική εξέλιξη της Δημογραφικής Γήρανσης	22
2.3 Αιτίες της Δημογραφικής Γήρανσης	23
2.4 Δείκτες, Εξέλιξη και Προοπτικές της Δημογραφικής Γήρανσης –Προβλέψεις για το μέλλον	26
2.5 Συνέπειες της Δημογραφικής Γήρανσης	29
2.6 Οικονομική Πτυχή της Δημογραφικής Γήρανσης	33
Κεφάλαιο 3 – Οικονομική Ανάλυση της Δημογραφικής Γήρανσης	39
3.1 Η Δημοσιονομική Κατάσταση της Ελλάδας	39
3.2 Ο Προϋπολογισμός	42
3.3 Τα Δημόσια Έσοδα-Έξοδα	44
3.4 Το Κοινωνικό Κράτος & Δημογραφική Γήρανση	49
Κεφάλαιο 4- Υγειονομική κρίση και Δημογραφική Γήρανση	54
4.1 Υγειονομική κρίση & COVID-19	54
4.2 Η κατάσταση των γεννήσεων κατά την περίοδο του COVID-19	57
4.3 Η επίδραση της πανδημίας στη θνησιμότητα και το προσδόκιμο ζωής	60
4.4 Ο πληθυσμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση μετά την κρίση	67
4.5 Ο πληθυσμός στην Ελλάδα μετά την κρίση	72
4.6 Προτεινόμενες λύσεις επίλυσης προβλήματος	77
4.6.1 Ευρωπαϊκή Ένωση	77
4.6.2 Ελλάδα	86
Κεφάλαιο 5- Τελικά Συμπεράσματα -Επίλογος	92
Βιβλιογραφία	97

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα τελευταία χρόνια, έχει παρατηρηθεί η ανάδυση ενός οικονομικού, πολιτικού, αλλά και κοινωνικού προβλήματος τόσο στην Ελλάδα, όσο και παγκοσμίως, ήτοι της δημογραφικής γήρανσης, που αντικατοπτρίζεται από το μεγάλο ποσοστό της αναλογίας των ηλικιωμένων ατόμων σε σύγκριση με το γενικό πληθυσμό. Αυτό το πρόβλημα φέρει στην επιφάνεια την αναγκαιότητα για σχεδιασμό και προσαρμογή σε συστήματα κοινωνικής προστασίας, ώστε αυτές οι έντονες δημογραφικές διαφορές να εξομαλυνθούν σταδιακά.¹

Οι επαναστατικές ανακαλύψεις στο πεδίο της σύγχρονης ιατρικής τεχνολογίας, που αναδύθηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, έχουν οδηγήσει στη θεραπεία πολλών θανατηφόρων ασθενειών, ενώ έχουν επιφέρει σημαντικές μειώσεις, στα ποσοστά θνησιμότητας στα περισσότερα έθνη του κόσμου. Έτσι, το προσδόκιμο ζωής του πληθυσμού σε πολλές χώρες αυξάνεται γρήγορα, με αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού των ηλικιωμένων πολιτών. Η δημογραφική γήρανση είναι ένα φαινόμενο των σύγχρονων κοινωνιών, οι οποίες ελέγχοντας τα επίπεδα θνησιμότητας και γεννήσεων, οδηγούνται στη λεγόμενη δημογραφική μετάβαση και κατά συνέπεια στη δημογραφική γήρανση.²

Εκτιμάται ότι τα παγκόσμια πληθυσμιακά πρότυπα θα συγκλίνουν μέχρι το τέλος του 21^{ου} αιώνα, με κύριες εξελίξεις τη γήρανση του πληθυσμού, τη σταθεροποίηση του μεγέθους του πληθυσμού και τη μείωση των γεννήσεων. Καθώς οι διάμεσες ηλικίες αυξάνονται και το ποσοστό των νεότερων προς τα ηλικιωμένα άτομα συνεχίζει να μειώνεται, η ηλικιακή σύνθεση του παγκόσμιου πληθυσμού αναπόφευκτα θα μεταβληθεί. Στην Ευρώπη, στην αρχή του νέου αιώνα υπήρχαν περισσότεροι ενήλικες άνω των 60 παρά κάτω των 15 ετών. Μέχρι το 2030 θα ακολουθήσουν η Ασία και η Λατινική Αμερική και έως το 2040 η Βόρεια Αμερική. Μέχρι τα μέσα του αιώνα, η περιοχή της Ασίας/Ειρηνικού θα φιλοξενεί τα δύο τρίτα των 2 δισεκατομμυρίων ηλικιωμένων στον κόσμο (άτομα 60 ετών και άνω), κάτι που

¹ Mahmood, Muhammad N., and Subas P. Dhakal. 2022. "Ageing Population and Society: A Scientometric Analysis." *Quality & Quantity*, August. <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01509-3>.

² Ismail, Zainab, Wan Ibrahim Wan Ahmad, Salasiah Hanin Hamjah, and I Komang Astina. 2021. "The Impact of Population Ageing: A Review." *Iranian Journal of Public Health* 50 (12). <https://doi.org/10.18502/ijph.v50i12.7927>.

θα την καταστήσει την πλέον «γερασμένη» περιοχή του κόσμου σε απόλυτους αριθμούς. Ο αριθμός των ατόμων άνω των 80 ετών θα αυξηθεί με πολύ ταχύτερους ρυθμούς παγκοσμίως, από 69 εκατομμύρια σε 379 εκατομμύρια έως το 2050, όταν πάνω από το 10% του πληθυσμού του βιομηχανοποιημένου κόσμου θα είναι άνω των 80 ετών. Ειδικότερα, αναμένεται ότι η δημογραφική δομή της Ευρώπης θα μεταβληθεί σημαντικά. Στην Ε.Ε. των 27, το ποσοστό των ατόμων κάτω των 15 ετών θα κυμαίνεται γύρω στο 14% έως το 2060. Μέχρι το 2060, ο αριθμός των ατόμων άνω των 65 ετών θα έχει αυξηθεί από 87,5 εκατομμύρια το 2010 σε 152,6 εκατομμύρια, ή σχεδόν διπλάσιο από αυτό το ποσοστό. Περαιτέρω, εκτιμάται ότι τα άτομα άνω των 80 ετών θα αποτελούν περίπου το 12% του ευρωπαϊκού πληθυσμού, με τον αριθμό τους να προβλέπεται ότι θα τετραπλασιαστεί σχεδόν, από 23,7 εκατομμύρια το 2010 σε 62,4 εκατομμύρια το 2060. Η Αφρική αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση από τις αναδυόμενες αυτές τάσεις, εφόσον μέχρι τα μέσα του αιώνα, το ένα τρίτο του πληθυσμού της θα είναι ακόμη κάτω των δεκαπέντε ετών, ενώ ο πληθυσμός της θα εξακολουθήσει να αναπτύσσεται και να παραμένει νέος.³

Η παγκόσμια γήρανση συνιστά ένα ορόσημο της κυριαρχίας της οικονομικής, κοινωνικής και ιατρικής προόδου, που έχει συντελεστεί, έναντι της ασθένειας. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται ότι αυτή συνοδεύεται από δημογραφικές και κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις. Η δημογραφική γήρανση ασκεί πίεση στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και συνταξιοδότησης, καθώς και στα ήδη ισχύοντα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας. Έχει αντίκτυπο στην αγορά εργασίας, τις συνήθειες των πληθυσμών σε όρους δαπάνης και αποταμίευσης, τα οικιστικά πρότυπα, τη δομή των οικογενειών, τα κοινωνικά δίκτυα, την υγειονομική περίθαλψη, τη στέγαση και τις μεταφορές, τις δραστηριότητες αναψυχής και τις συμπεριφορές και στάσης της κοινότητας αυτής καθαυτής. Μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες, οι απανταχού κυβερνήσεις δεν αντιμετώπιζαν τη δημογραφική γήρανση ως πρόβλημα. Σταδιακά, η επιστήμη των οικονομικών ανέδειξε την ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της σύνθεσης του πληθυσμού και της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και τις

³ Harper, Sarah. 2014. "Economic and Social Implications of Aging Societies." *Science* 346 (6209), σελ. 587–91. <https://doi.org/10.1126/science.1254405>.

επιπτώσεις που οι μεταβολές στις δημογραφικές εξελίξεις έρχονται να επιφέρουν στα σύγχρονα κράτη.⁴

Ο πληθυσμός συνιστά ένα ζωτικό πόρο για την οικονομική ανάπτυξη, καθώς επίσης το πρωταρχικό στοιχείο που επηρεάζει την παραγωγικότητα της εργασίας. Ο πληθυσμός είναι απαραίτητος για την οικονομική ανάπτυξη, εφόσον παρέχει εργατικό δυναμικό για τη διαδικασία της παραγωγής. Τα άτομα είναι κοινωνικοί παραγωγοί, αλλά και καταναλωτές, ενώ η κατανάλωση αποτελεί βασικό συστατικό της οικονομικής προόδου. Καθώς ο δείκτης εξάρτησης των ηλικιωμένων συνεχίζει να αυξάνεται ενώ τα ποσοστά γονιμότητας και θνησιμότητας μειώνονται, οι εν λόγω τάσεις θα οδηγήσουν τελικά σε μείωση του αριθμού των νέων, που απασχολούνται ενεργά. Η πολυπλοκότητα της οικονομίας θα επηρεάσει στη συνέχεια την οικονομική ανάπτυξη μέσω μακροοικονομικών μεγεθών.⁵

Για τη σωστή διαχείριση των επιπτώσεων της δημογραφικής γήρανσης, απαιτείται τόσο ο εμπειρικός προσδιορισμός τους, όσο και η ορθολογική μελέτη τους. Η δημογραφική γήρανση συνεπάγεται την αύξηση των ατόμων, που λαμβάνουν σύνταξη, γεγονός που εγείρει ζητήματα για τη βιωσιμότητα των ασφαλιστικών ταμείων, αλλά και τον τρόπο χρηματοδότησης της υγειονομικής περίθαλψης και των συντάξεων, καθώς αυξάνεται το κόστος τους. Αναδεικνύεται λοιπόν η ανάγκη για το σχεδιασμό και την εφαρμογή καινοτόμων συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης, αλλά και την πραγματοποίηση ριζικών αλλαγών στα ήδη υπάρχοντα, προκειμένου να διασφαλιστεί για τις μελλοντικές γενιές ένα επίπεδο διαγενεακής δικαιοσύνης, πέρα από τη συμβατική αλληλεγγύη.⁶

Το θέμα της γήρανσης του πληθυσμού αναδεικνύεται ολοένα και περισσότερο ως παγκόσμιο πρόβλημα, κάτι που κατέστη σαφές και κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19, εφόσον ο ηλικιωμένος πληθυσμός ήταν πιο ευάλωτος και

⁴Orlická, Eliška. 2015. "Impact of Population Ageing and Elderly Poverty on Macroeconomic Aggregates." *Procedia Economics and Finance* 30, σελ. 598–605. [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(15\)01272-1](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(15)01272-1).

⁵ Liu, Yue, Liming Chen, LiangtingLv, and Pierre Faille. 2023. "The Impact of Population Aging on Economic Growth: A Case Study on China." *AIMS Mathematics* 8 (5), σελ. 10468–85. <https://doi.org/10.3934/math.2023531>.

⁶ Légaré, Jacques. 2015. "Population Aging: Economic and Social Consequences." *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, σελ. 540–44. <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.34041-7>.

αντιμετώπιζε μεγαλύτερες πιθανότητες θανάτου από τη νόσο.⁷Συνολικά, τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας διατρέχουν υψηλότερο κίνδυνο θνησιμότητας λόγω του COVID-19, ιδιαίτερα τα άτομα ηλικίας 80 ετών και άνω.⁸Μια μελέτη που δημοσιεύθηκε τον Φεβρουάριο του 2020 ανέλυσε δεδομένα από περισσότερα από 44.000 επιβεβαιωμένα κρούσματα COVID-19 στην Κίνα και διαπίστωσε ότι το συνολικό ποσοστό θνησιμότητας ήταν 2,3%. Ωστόσο, το ποσοστό θνησιμότητας ήταν πολύ υψηλότερο για τα άτομα ηλικίας 70-79 ετών (8,0%) και τα άτομα ηλικίας 80 ετών και άνω (14,8%)⁹.Επιπλέον, συννοσηρότητες, που είναι συχνές στα άτομα προχωρημένης ηλικίας, όπως η υπέρταση και ο διαβήτης βρέθηκαν επίσης να είναι σημαντικοί παράγοντες κινδύνου για τη θνησιμότητα από COVID-19.¹⁰

Επιπλέον, μεγάλο ερευνητικό, αλλά και πολιτικό ενδιαφέρον έχει προσελκύσει το ζήτημα του προσδιορισμού του αντίκτυπου της πανδημίας COVID-19 στις δημογραφικές τάσεις. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι κατά πόσον η πανδημία οδήγησε σε μια αύξηση ή μείωση των γεννήσεων, αλλά και κατά πόσον οδήγησε σε μείωση του προσδόκιμου ζωής, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ότι έπληξε δυσανάλογα τον ηλικιωμένο πληθυσμό. Στην πραγματικότητα, η κατάσταση είναι πιο περίπλοκη. Δεδομένου ότι η δημογραφική γήρανση καθοδηγείται από τις τάσεις ως προς τα επίπεδα γονιμότητας και θνησιμότητας, ο αντίκτυπος της τρέχουσας πανδημίας στις δημογραφικές τάσεις είναι σαφώς σημαντικός για την κατανόησή μας για τις μελλοντικές κοινωνίες της γήρανσης.¹¹

Επιπλέον, ένα ζήτημα που έχει τεθεί είναι πως επηρεάζουν οι οικονομικές κρίσεις τις δημογραφικές τάσεις και εξελίξεις, εφόσον έρχονται να δυσχεράνουν τις

⁷ Su, Binbin, Yannan Luo, Yaohua Tian, Chen Chen, and Xiaoying Zheng. 2023. "Confronting COVID-19 and Prioritizing Aging Population." *ChinaCDCWeekly* 5 (10), σελ. 229–233. <https://doi.org/10.46234/ccdcw2023.042>.

⁸ Fu, Leiwen, Bingyi Wang, Tanwei Yuan, Xiaoting Chen, Yunlong Ao, Thomas Fitzpatrick, Peiyang Li, et al. 2020. "Clinical Characteristics of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) in China: A Systematic Review and Meta-Analysis." *The Journal of Infection* 80 (6): 656–65. <https://doi.org/10.1016/j.jinf.2020.03.041>.

⁹ Wu, Zunyou, and Jennifer M. McGoogan. 2020. "Characteristics of and Important Lessons from the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Outbreak in China." *Jama* 323 (13). <https://doi.org/10.1001/jama.2020.2648>.

¹⁰ Liu, Hong, Shiyen Chen, Min Liu, Hao Nie, and Hongyun Lu. 2020. "Comorbid Chronic Diseases Are Strongly Correlated with Disease Severity among COVID-19 Patients: A Systematic Review and Meta-Analysis." *Aging and Disease* 11 (3): 668–78. <https://doi.org/10.14336/AD.2020.0502>.

¹¹ Harper, Sarah. 2021. "The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing." *Journal of Population Ageing* 14 (May). <https://doi.org/10.1007/s12062-021-09330-w>.

περιβαλλοντικές συνθήκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μεγάλη οικονομική κρίση του 2008, που προκλήθηκε από τη δυναμική του καπιταλιστικού κέρδους και που μεταδόθηκε από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής στην Ευρώπη, επιδεινώνοντας τα εγχώρια δημοσιονομικά προβλήματα στις χώρες της Ε.Ε. Αυτή η άνευ προηγουμένου κρίση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η λυδία λίθος για τη σταθερότητα των συνθηκών διαβίωσης σε εύπορα έθνη, καθώς και για την καταλληλότητα των υφιστάμενων μοντέλων και αντιλήψεων για το ζήτημα της δημογραφικής γήρανσης. Από τη διακρατική σκοπιά, είναι σημαντικό να εστιάσει κανείς στις εμπειρίες των εθνών, που επλήγησαν περισσότερο από αυτήν την κρίση. Ωστόσο, ακόμη και στα πλούσια έθνη, δεν υπάρχει καμία διαβεβαίωση ότι η εμφάνιση δυσμενών εξελίξεων, όπως εν προκειμένω των οικονομικών και δημοσιονομικών κρίσεων, δεν θα έχει αρνητικές επιπτώσεις στο προσδόκιμο ζωής, την ευημερία και την υγεία των πληθυσμών. Παρά τις δυνατότητες που παρέχει η εγκαθίδρυση της εσωτερικής αγοράς, υπάρχει διαχρονικές ανισότητες και διακυμάνσεις στο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων εντός και μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι αυξανόμενες οικονομικές ανισότητες συμβάλλουν σημαντικά στην αύξηση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, που έχουν αντίκτυπο στην υγεία και την ευημερία των ανθρώπων. Η Ελλάδα είναι ένα κράτος μέλος του Νότου, όπου αυτή η ανισότητα είναι πιο αισθητή και οι προοπτικές δεν είναι ελπιδοφόρες.¹²

Πράγματι, η Ελλάδα επλήγη από μια βαθύτατη οικονομική και δημοσιονομική κρίση, αν και τα προβλήματα υπήρχαν ήδη πριν από την εμφάνιση της παγκόσμιας δημοσιονομικής κρίσης. Οι επιπτώσεις της πολιτικής λιτότητας που επιβλήθηκε ήταν ιδιαίτερα σκληρές για συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες, όπως οι φτωχοί και ανασφάλιστοι, οι άνεργοι, τα άτομα που αντιμετωπίζουν εργασιακή επισφάλεια, οι χρονίως πάσχοντες και πολλοί άλλοι, ανάμεσά τους και συγκεκριμένα τμήματα του γηράσκοντος πληθυσμού. Η πολιτική λιτότητας προκάλεσε μια ακόμη μεγαλύτερη εξάρτηση από τα άτυπα δίκτυα υποστήριξης και επιβάρυνε την ικανότητα των οικογενειών να ανταπεξέλθουν. Στην περίπτωση της Ελλάδας οι συντάξεις, ως ποσοστό του ΑΕΠ, είναι οι υψηλότερες στην Ευρώπη, αντανakλώντας τη μείωση του ΑΕΠ και το γεγονός ότι οι συντάξεις υποκαθιστούν άλλες μη

¹² Karl, Fred. 2018. "Introduction", In: Fred Karl (ed.), Ageing in the Crisis - Experiences from Greece: Introduction, LIT publishers, Vienna Zurich, σελ. 7-8.

ανεπτυγμένες κατηγορίες δημόσιων κοινωνικών δαπανών, όπως επιδόματα ανεργίας και κοινωνική μέριμνα. Οι συντάξεις είναι η κύρια πηγή εισοδήματος για πολλά ελληνικά νοικοκυριά, κάτι που έγινε ιδιαίτερος εμφανές κατά την περίοδο της κρίσης. Οι συντάξεις πολλών ηλικιωμένων χρησιμοποιήθηκαν για τη χρηματοδότηση των αναγκών όλων των μελών της οικογένειας και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη σταθεροποίηση της οικογένειας. Ωστόσο, οι ίδιοι οι ηλικιωμένοι αντιμετωπίζουν πλέον ειδικούς κινδύνους για την υγεία, με ανεκπλήρωτες ανάγκες που οφείλονται τόσο σε μειωμένες συντάξεις, όσο και σε αυξημένες συμπληρωματικές πληρωμές στο πλαίσιο ενός επιδεινούμενου συστήματος υπηρεσιών υγείας.¹³

Τα δημογραφικά δεδομένα της Ελλάδας δείχνουν ότι πλέον το σοβαρότερο πρόβλημα το οποίο βρίσκεται σε εξέλιξη είναι το φαινόμενο της γήρανσης του πληθυσμού. Ενώ η αύξηση των θανάτων συμβαίνει συνεχώς από το 1951 και η μείωση των γεννήσεων από το 1981, το πρόβλημα δεν ήταν εμφανές διότι τόσο το φυσικό ισοζύγιο όσο και το μεταναστευτικό ισοζύγιο παρέμεναν θετικά. Λόγω της κρίσης (2009-2018), το μεταναστευτικό ισοζύγιο έγινε έντονα αρνητικό, καθώς το μεταναστευτικό ρεύμα από Έλληνες και από αλλοδαπούς, προς το εξωτερικό αυξήθηκε ενώ οι εισροές μειώθηκαν. Η μείωση του πληθυσμού αρχίζει να αποτυπώνεται συνεχώς μετά το 2011 λόγω της ταυτόχρονης μείωσης των δυο κύριων παραγόντων μείωσης του πληθυσμού, του μεταναστευτικού και του φυσικού ισοζυγίου (μικρότερος αριθμός γεννήσεων από θανάτους). Οι προβλέψεις έως και το 2100, δείχνουν συνέχιση της τάσης μείωσης του πληθυσμού με μεγάλο ποσοστό αυτού να είναι άνω των 65 ετών.¹⁴

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει τη δημογραφική γήρανση υπό συνθήκες οικονομικής και υγειονομικής κρίσης, καθώς και τις μεθόδους αντιμετώπισής της στην Ελλάδα και στην Ε.Ε. Προς επίρρωση του σκοπού αυτού δομείται σε τέσσερα Κεφάλαια. Το Πρώτο Κεφάλαιο, παρουσιάζει την επιστήμη της δημογραφίας, την έννοια του πληθυσμού, τις μεθόδους συλλογής στατιστικών και δημογραφικών δεδομένων, καθώς και τους δημογραφικούς δείκτες. Το Δεύτερο Κεφάλαιο παρουσιάζει το φαινόμενο της δημογραφικής γήρανσης, την ιστορική εξέλιξη της, τις αιτίες, τους δείκτες, την εξέλιξη και τις προοπτικές της, καθώς και της συνέπειες αυτής. Το Τρίτο Κεφάλαιο παρέχει μια ανάλυση της οικονομικής

¹³ Karl, Fred. 2018. "Introduction", όπ. π. σελ. 7-8.

¹⁴ <https://www.kathimerini.gr/society/562828105/dimografiki-krisi-kai-metanasteysi/>

συνιστώσας της δημογραφικής γήρανσης, μέσω της μελέτης της οικονομικής κρίσης και της δημοσιονομικής κατάστασης στην Ελλάδα, ζητημάτων που άπτονται του προϋπολογισμού, αλλά και του κοινωνικού κράτους. Το Τέταρτο Κεφάλαιο εξετάζει τη συσχέτιση της υγειονομικής κρίσης της πανδημίας COVID-19 και της δημογραφικής γήρανσης, ενώ προτείνει λύσεις για την αντιμετώπιση της.

Η παρούσα εργασία έγινε με χρήση δευτερογενών δεδομένων και αφορά την περίοδο από το 2000-2020, μία χρονική περίοδος επαρκή για τη παρατήρηση και την καταγραφή των δημογραφικών και των δημοσιοοικονομικών αλλαγών. Για την συγκεκριμένη χρονική περίοδο παρουσιάζονται οι δημογραφικοί και οικονομικοί δείκτες με την λήψη στατιστικών στοιχείων από επίσημες πηγές. Διαπιστώθηκε η θετική σχέση της γονιμότητας με την οικονομική ανάπτυξη ενώ κύριος λόγος της μειωμένης γονιμότητας είναι η χρονική μετάθεση δημιουργίας οικογένειας και τεκνοποίησης. Ο δείκτης εξάρτησης έχει θετική σχέση με τις κοινωνικές παροχές και αρνητική με τις κοινωνικές εισφορές ως ποσοστό του ΑΕΠ. Η αύξηση του δείκτη εξάρτησης ηλικιωμένων αυξάνει τις συνολικές δαπάνες και την ανισότητα ενώ μειώνει τα φορολογικά έσοδα. Θα παρουσιαστούν οι δημογραφικές πολιτικές που εφαρμόζονται και οι αναγκαίες που θα πρέπει να εφαρμοστούν για την ανάσχεση των αιτιών και των επιπτώσεων της συνεχούς γήρανσης και συρρίκνωσης του πληθυσμού.¹⁵

¹⁵ https://www.huffingtonpost.gr/mixalis-dramitinos/-13362_b_18014520.html

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ

1.1 ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Πολλές προσπάθειες έγιναν για τον υπολογισμό του πληθυσμού ακόμα από την αρχαιότητα, την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αλλά και το Βυζάντιο. Ο Θουκυδίδης(460 π.Χ-399 π.Χ.) αποτύπωσε την σημασία της καταγραφής του πληθυσμού αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι *«οι άνδρες αποτελούν τις πόλεις και όχι τείχη και πλοία κενά ανδρών»*. Με αυτή του τη ρήση ουσιαστικά κατέδειξε την σημαντικότητα, που είχε ο πληθυσμός, στην εξασφάλιση της ελευθερίας απέναντι σε κινδύνους. Την περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, ο Περικλής δήλωνε ότι η τεκνοποίηση θα βοηθήσει τους ανθρώπους να ξεχάσουν το πόνο, που τους επιφέρουν οι νεκροί του πολέμου και με αυτόν τον τρόπο θα αποτρέψει την ελάττωση του πληθυσμού και τη διασφάλιση της ασφάλειας. Για τους αρχαίους φιλοσόφους το ιδανικό μέγεθος της πόλης κράτος φαντάζει διαφορετικό. Για τον Πλάτωνα, δεν θα πρέπει να ξεπερνά τους 6.000 κατοίκους μαζί με τους δούλους, ενώ για τον Αριστοτέλη το μέγεθος της πόλης θα πρέπει να είναι τέτοιο, ώστε να επιτρέπεται στους κατοίκους να αναγνωριστούν μεταξύ τους. Το ιδανικό μέγεθος του πληθυσμού διαφέρει ανά τους αιώνες.¹⁶

Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία του πληθυσμού, αλλά και του ιδανικού μεγέθους της πόλης και του κράτους ευρύτερα, οι σύγχρονοι οικονομολόγοι ασχολήθηκαν εκτεταμένα με το ζήτημα της δημογραφίας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ο οικονομολόγος T. Malthus (1766-1834), όπου στο έργο του “AnEssayonthePrincipleofPopulation”,αναφέρει ότι προκειμένου να αποφευχθεί ο υπερβάλλον πληθυσμός, θα πρέπει να υπάρχει επαρκής έλεγχος αυτού. Η εν λόγω άποψη έρχονταν σε αντίθεση με τις θέσεις άλλων οικονομολόγων όπως ο N.Condorcet (1743-1794), ο οποίος υποστήριζε ότι στη φύση υπάρχει η αφθονία των αγαθών, ώστε να υπάρξει αρμονική συμβίωση των ανθρώπων.¹⁷

¹⁶Rajulton, Fernando. 2014. “The Classical Foundations of Population Thought: From Plato to Quesnay.” *Canadian Studies in Population* 40 (3-4), σελ. 245. <https://doi.org/10.25336/p6nk61>.

¹⁷Malthus, Thomas. 1798.*An Essay on the Principle of Population*.England.

Ένας άλλος οικονομολόγος, ο W. Thompson (1887-1973), στην Θεωρία του περί Δημογραφικής Μετάβασης (1929) υποστήριξε ότι οι διακυμάνσεις της θνησιμότητας και της γεννητικότητας στην ζωή ενός ανθρώπου είναι τόσο μεγάλες, που εάν δεν προκύψουν πόλεμοι και φυσικές καταστροφές, τότε η φυσική εξέλιξη θα είναι ο πληθυσμός να αυξάνεται λόγω των καλών συνθηκών διαβίωσης. Λόγω όμως των γρήγορων ρυθμών ζωής και των νέων συνθηκών μπορεί να συρρικνωθεί ο αριθμός των γεννήσεων, γεγονός που ο Thompson υποστηρίζει με μαθηματική ακρίβεια θα οδηγήσει σε ισορροπία μεταξύ της θνησιμότητας και της γεννητικότητας.¹⁸

Ένας άλλος οικονομολόγος ο G. Becker (1930-2014), στα τέλη της δεκαετίας του 50' διατύπωσε μια θεωρία, βάσει της οποίας κάθε άνθρωπος, που επιθυμεί να τεκνοποιήσει σκέφτεται ορθολογικά το κόστος, αλλά και τα οφέλη που επιφέρει η γέννηση, αλλά και η ανατροφή των απογόνων-παιδιών. Στην σύγχρονη εποχή, προκειμένου να μπορέσουν οι γονείς να διατηρήσουν ένα αξιόλογο επίπεδο διαβίωσης για αυτούς και τα παιδιά τους, θα επιλέξουν τελικά να φέρουν στον κόσμο μικρότερο αριθμό παιδιών. Η παραπάνω θεωρία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλο και περισσότερες οικογένειες κάνουν όλο και λιγότερα παιδιά, με αποτέλεσμα αυτό να έχει αρνητικό αντίκτυπο στην αποκατάσταση των γενεών στην ανάπτυξη της οικονομίας δηλαδή στο ασφαλιστικό, στην αγορά εργασίας, στο συνταξιοδοτικό κτλ.¹⁹

Στις σύγχρονες κοινωνίες και οικονομίες, η απόκτηση όλο και λιγότερων παιδιών φαίνεται ως πλεονέκτημα στα νέα ζευγάρια, καθώς φαντάζει ως πλεονέκτημα κοινωνικής ευημερίας. Βέβαια, σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να τονιστεί ότι η ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι ένας σημαντικός παράγοντας ανάπτυξης της οικονομίας, πέρα και από τους άλλους συντελεστές παραγωγής όπως το κεφάλαιο και τους φυσικούς πόρους.

¹⁸Thompson, Warren. 1922. Θεωρία της Δημογραφικής Μετάβασης.

¹⁹Becker, Gary S. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

1.2 ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑΣ

Υπάρχουν πολλές έρευνες που αναπτύχθηκαν σχετικά με τα προβλήματα, που προκύπτουν σχετικά με τον πληθυσμό. Ωστόσο, αυτά τα ζητήματα διερευνήθηκαν και αναλύθηκαν πιο εμπεριστατωμένα με την επέκταση των δημογραφικών στατιστικών το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Ο οικονομολόγος J. Graunt (1620-1674) ήταν ο πρώτος, ο οποίος διεξήγαγε επιστημονική έρευνα για τον πληθυσμό, το 1662, στην Αγγλία. Με την πάροδο των χρόνων, η πρώτη συστηματική συλλογή δεδομένων του πληθυσμού, που πραγματοποιήθηκε από κρατικό φορέα έλαβε χώρα το 1749 στη Σουηδία.²⁰

Ο ορισμός της Δημογραφίας (Demographie) διατυπώθηκε για πρώτη φορά από τον Guillard στο “Element de Statistique humaine, au demographie compare” το 1855. Αυτή ορίζεται ως η κοινωνική επιστήμη που μελετά το μέγεθος, τη σύνθεση και την εξέλιξη του ανθρώπινου πληθυσμού. Ο όρος αυτός προέρχεται από την λέξη **Δήμος** δηλαδή πληθυσμός και **Γραφείν** δηλαδή περιγραφή και στην ουσία σημαίνει την περιγραφή του πληθυσμού. Η Δημογραφία καθορίζεται από δύο βασικούς δημογραφικούς παράγοντες. Αυτοί είναι η γεννητικότητα, δηλαδή οι γεννήσεις που προέρχεται από τους πληθυσμούς, αλλά και η θνησιμότητα δηλαδή οι θάνατοι του συγκεκριμένου πληθυσμού.²¹

Γενικότερα η επιστήμη της δημογραφίας εντάσσεται στον κλάδο των κοινωνικών επιστημών αλλά έρχεται να συμπεριλάβει στοιχεία, θεωρίες και μεθόδους από τους επιστημονικούς κλάδους της κοινωνιολογίας, της γεωγραφίας, της ανθρωπολογίας, της οικολογίας αλλά και της βιολογίας, της γενετικής, της ιστορίας και της χωροταξίας. Φυσικά αναγκαίο είναι να αναφερθεί, ότι αυτή έρχεται να συμπεριλάβει και στοιχεία από τις επιστήμες της επιδημιολογίας και των οικονομικών. Η επιστήμη αυτή απασχολείται, μέσω της χρήσης των ενδεδειγμένων στατιστικών εργαλείων, με τη μελέτη του ανθρώπινου πληθυσμού σε συγκεκριμένο

²⁰Graunt, John. 1975. *Natural and Political Observations Mentioned in a Following Index and Made Upon the Bill of Mortality*. Arno Press, New York.

²¹Guillard, Achille. 1855. Ορισμός «Δημογραφίας». Γαλλία.

χρόνο και τόπο, έτσι ώστε να μπορέσουν να διατυπωθούν η συνολική δομή του πληθυσμού και οι μεταβολές του.²²

Οι επιστήμονες, που απασχολούνται με την επιστήμη αυτή, ονομάζονται δημογράφοι και η κύρια απασχόληση τους είναι η πραγματοποίηση ερευνών, καταγραφών και αναλύσεων του πληθυσμών, έχοντας εξειδικευμένες γνώσεις μαθηματικών και στατιστικής. Μια από τις πιο κύριες και σημαντικότερες πηγές των στοιχείων, που αντλούν, είναι οι απογραφές των πληθυσμών. Από τη μελέτη τους, οι επιστήμονες καταλήγουν σε συμπεράσματα για τον πληθυσμό και σε τι κατάσταση αυτός βρίσκεται, καθώς με αυτόν τον τρόπο προκύπτει η ανάγκη για την λήψη συγκεκριμένων αποφάσεων και την άσκηση συγκεκριμένης πολιτικής.²³

Αυτές οι διαδικασίες μπορούν να διαφέρουν από τόπο σε τόπο και από χώρα σε χώρα, καθώς τις περισσότερες φορές στοχεύουν να αποτυπώσουν μια διαφορετική κατάσταση. Παραδείγματος χάριν, η Κίνα, σε αντίθεση με τις περισσότερες χώρες στοχεύει στη μη αύξηση του πληθυσμού λόγω του υπερπληθυσμού που υπάρχει, ενώ σε άλλες χώρες όπως η Ελλάδα και γενικότερα η ευρύτερη περιοχή της Ευρώπης στοχεύουν σε ενίσχυση της γονιμότητας. Ένα από τα πιο σημαντικά και κύρια προβλήματα που καλείται να αντιμετωπίσει η σύγχρονη κοινωνία είναι η υπογεννητικότητα, όπου σε συνδυασμό με την μετανάστευση και την αύξηση του προσδόκιμου ζωής, δημιουργούν το πρόβλημα της δημογραφικής γήρανσης του πληθυσμού. Αυτό είναι σημαίνον πρόβλημα, που συναντάται τόσο σε αναπτυγμένες χώρες, όσο και σε αναπτυσσόμενες.²⁴

Η δημογραφική ανάλυση, που πραγματοποιείται για την εξαγωγή των αποτελεσμάτων των παραπάνω ερευνών γίνεται με συγκεκριμένο τύπο στατιστικής ανάλυσης, που είναι προσαρμοσμένη στην μελέτη των ανθρώπινων πληθυσμών. Ο επιλεγμένος τύπος στατιστικής ανάλυσης υπαγορεύεται κυρίως από τον τρόπο, που προσεγγίζει ο εκάστοτε ερευνητής το αντικείμενο που μελετά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μαθηματική δημογραφία, η οποία περιλαμβάνει την ανάπτυξη των τεχνικών και των μεθόδων ανάλυσης των δημογραφικών τάσεων. Επίσης, η πληθυσμιακή ανάλυση περιλαμβάνει κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες, ενώ

²²Βικιπαίδεια. (2021). Δημογραφία. Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org>

²³Βικιπαίδεια. (2021). Δημογραφία. Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org>

²⁴Mahmood and Dhakal. 2022. "Ageing Population and Society: A Scientometric Analysis",

η εφαρμοσμένη δημογραφία αφορά τη λήψη των αποφάσεων και την άσκηση της ενδεδειγμένης πολιτικής. Η ανάλυση που προκύπτει από τις παραπάνω μεθόδους μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την άντληση δεδομένων και εκτιμήσεων, που βοηθούν στην εξέλιξη του πληθυσμού είτε σε εθνικό, είτε σε παγκόσμιο πλαίσιο.²⁵

1.3 ΣΥΛΛΟΓΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Παλαιότερα, αρμόδιοι φορείς για τη συλλογή δεδομένων για τον προσδιορισμό των στατιστικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών ενός πληθυσμού ήταν είτε η πολιτεία, είτε το ιερατείο. Τα τελευταία όμως χρόνια, η υποχρέωση της συλλογής, καταγραφής και επεξεργασίας αυτών των στατιστικών και δημογραφικών δεδομένων μετατέθηκε στις εθνικές στατιστικές υπηρεσίες.

Τα δημογραφικά δεδομένα προέρχονται από διάφορες πηγές, με τις σημαντικότερες εξ αυτών να είναι οι τακτικές απογραφές των πληθυσμών, οι απογραφές, που πραγματοποιούνται μέσω των μητρώων παρακολούθησης των μεταναστευτικών αλλά και φυσικών κινήσεων των πληθυσμών, καθώς επίσης διάφορες έρευνες με δείγματα του πληθυσμού. Ο Τραγάκης αναφέρει ότι η απογραφή εντός πληθυσμού είναι μια συνεχόμενη και μαζική εθνική έρευνα, που είναι αδήριτη ανάγκη να αποτελεί τη βάση του εθνικού στατιστικού συστήματος κάθε χώρας.²⁶

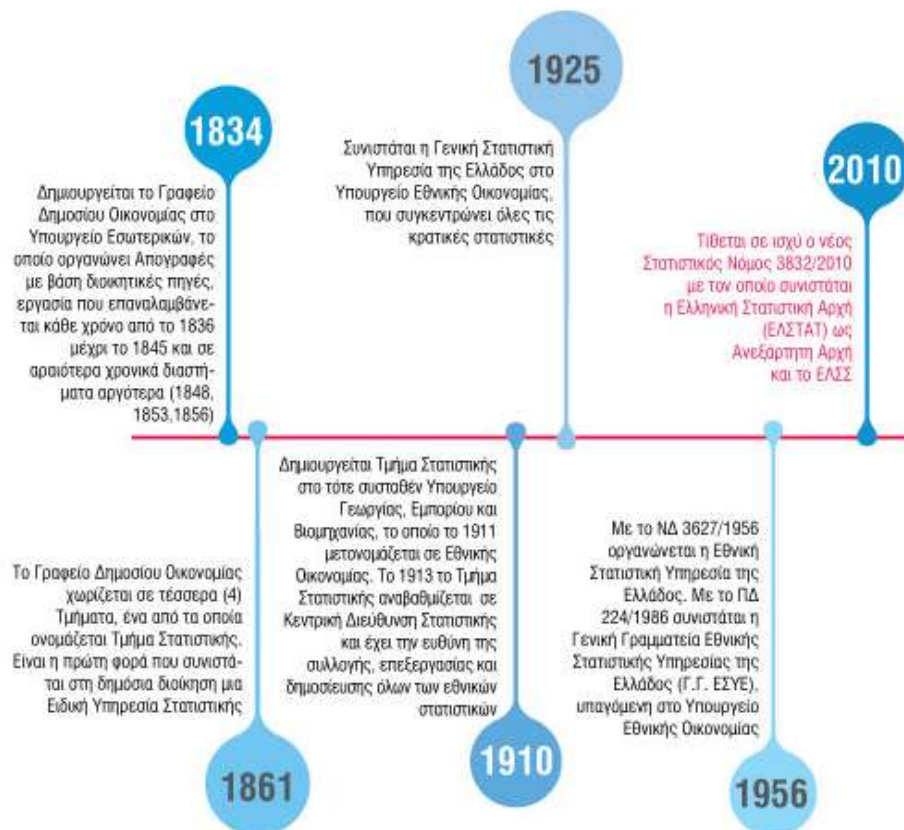
Σύμφωνα με την επιστήμη της Δημογραφίας, ο πληθυσμός θεωρείται ο ανθρώπινος πληθυσμός. Εν αντιθέσει, στην στατιστική επιστήμη ο πληθυσμός θεωρείται το σύνολο των στοιχείων που υπάρχουν ως δεδομένα. Για την Ελλάδα αρμόδια αρχή άντλησης και συλλογής των παραπάνω δεδομένων αποτελεί η ανεξάρτητη στατιστική αρχή ΕΛ.ΣΤΑ.Τ. Αυτή η αρχή είναι αρμόδια για την πραγματοποίηση της απογραφής του πληθυσμού, που πραγματοποιείται ανά δεκαετία και περιλαμβάνει στοιχεία του πληθυσμού, αλλά και των κατοικιών των πολιτών όπως οι ανέσεις, οι υγειονομικές εγκαταστάσεις και οι συνθήκες διαβίωσής των πληθυσμών. Η τελευταία απογραφή που πραγματοποιήθηκε στην Ελλάδα από την ανεξάρτητη αρχή της ΕΛ.ΣΤΑ.Τ ήταν το 2021, όπου καταγράφηκε μια μείωση του

²⁵Βικιπαίδεια. (2021). *Δημογραφία*. Διαθέσιμο στο: <https://el.wikipedia.org>

²⁶Τραγάκης, Αλεξάνδρα, Μπάγκαβος, Χρήστος, και Ντούνας, Δημήτριος. 2015. *Περί Δημογραφίας και Πληθυσμιακών Εξελίξεων*. Διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

πληθυσμού κατά 3,1%. Στην Εικόνα 1, αποτυπώνεται η πορεία, που έχει διαγραφεί για τη συλλογή δεδομένων του Ελληνικού πληθυσμού από την αρχή του ελληνικού κράτους μέχρι την δημιουργία της σημερινής στατιστικής υπηρεσίας.^{27\}

Η πορεία της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα

Εικόνα 1. Η πορεία της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα. Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ, <https://www.statistics.gr/el/history>

Από την παραπάνω εικόνα, καθώς και από τα διαθέσιμα δεδομένα από την ιστοσελίδα της ανεξάρτητης αρχής μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής:

- Το 1828 διενεργείται η πρώτη απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδας, και το 1834 δημιουργείται το Γραφείο Δημοσίου Οικονομίας, που υπάγεται στο Υπουργείο Εσωτερικών και διενεργεί απογραφές από το 1836 έως και το 1845, αλλά και μετέπειτα το 1848, 1853 και 1856.

²⁷ΕΛΣΤΑΤ. 2023. Η πορεία της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/el/history> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

- Το 1861 το παραπάνω Γραφείο διακρίνεται σε τέσσερα τμήματα, ένα από τα οποία ονομάζεται Τμήμα Στατιστικής. Είναι η πρώτη φορά που μέσα σε μια Δημόσια Υπηρεσία δημιουργείται μια Ειδική Υπηρεσία Στατιστικής. Την ίδια χρονιά διενεργείται απογραφή του πληθυσμού και της γεωργίας.
- Το 1910 εκκινεί ο εκσυγχρονισμός της δημόσιας διοίκησης και κατ' επέκταση και της Ειδικής αυτής Υπηρεσίας Στατιστικής. Έτσι, δημιουργείται εκ νέου τμήμα Στατιστικής στο Υπουργείο Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας, το οποίο μετονομάστηκε τον επόμενο χρόνο σε Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Το 1913 αλλάζει ξανά όνομα και αρμοδιότητες και αναβαθμίζεται σε Κεντρική Διεύθυνση Στατιστικής, έχοντας την ευθύνη για την επεξεργασία, συλλογή αλλά και δημοσίευση των εθνικών στατιστικών που αναφέρονται στο πληθυσμό, τη φυσική και μεταναστευτική κίνηση του πληθυσμού, την παραγωγή της γεωργίας, της βιομηχανίας και των λοιπών κλάδων, καθώς και στις μεταφορές, τη δικαιοσύνη και το εμπόριο. Την ίδια χρονιά συγκροτείται και Συμβούλιο Στατιστικής από αρμόδιους καθηγητές Πανεπιστημίων, αλλά και εκπροσώπους Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιμελητηρίων. Κυριότερες εργασίες της είναι: η Απογραφή Γεωργίας και οι Έρευνες Τιμών των βασικών καταναλωτικών αγαθών (1911), οι Απογραφές Πληθυσμού στα νέα εδάφη που προσαρτήθηκαν (1913), η Βιομηχανική Απογραφή και η Απογραφή Πληθυσμού (1920), καθώς και η Απογραφή Προσφύγων από τη Μικρά Ασία (1923).
- Το 1925 πραγματοποιείται η σύσταση της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, που υπάγεται στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας και συγκεντρώνει όλες τις κρατικές στατιστικές υπηρεσίες. Την περίοδο μεταξύ του 1929 και 1930, εκδίδεται για πρώτη φορά το Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο και η Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος. Κυριότερες εργασίες της περιόδου αυτής είναι: η Απογραφή Πληθυσμού, η Έρευνα στις Βιβλιοθήκες και τον Τύπο και η Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών Βιομηχανικών Εργατών (1929), η Απογραφή Βιομηχανικών Επιχειρήσεων (1930), η Απογραφή Πληθυσμού και Γεωργίας (1940), η Απογραφή Γεωργίας (1950) και η Απογραφή Πληθυσμού (1951).

- Την περίοδο 1956-2009, με το Ν.Δ. 3627/1956 (με το οποίο τροποποιείται σε βασικά σημεία και αντικαθίσταται το Ν.Δ. 2516/1953), οργανώνεται η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος. Η οργάνωση της ΕΣΥΕ ολοκληρώνεται με το Β.Δ. 871/1960. Με το Π.Δ. 224/1986 συνιστάται η Γενική Γραμματεία Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (Γ.Γ. ΕΣΥΕ), υπαγόμενη στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας. Με τον Ν. 2392/1996 ρυθμίζονται θέματα πρόσβασης της Γ.Γ. ΕΣΥΕ σε διοικητικές πηγές και διοικητικά αρχεία και θέματα στατιστικού απορρήτου.²⁸

Με βάση τον κανονισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης και συγκεκριμένα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (ΕΚ) αριθ. 763/2008, καθώς και των τροποποιήσεων του που αφορούν τις απογραφές πληθυσμού και στέγασης, αλλά και το νέο στατιστικό Νόμο 3832/2010 και των τροποποιήσεων που ισχύσαν από το 2010 έως και σήμερα, έλαβαν χώρα οι κάτωθι εξελίξεις:

- Συνιστάται η Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ) ως ανεξάρτητη Αρχή
- Δημιουργείται το Ελληνικό Στατιστικό Σύστημα (ΕΛΣΣ)
- Συνιστώνται το Συμβούλιο του Ελληνικού Στατιστικού Συστήματος (ΣΥΕΛΣΣ), καθώς και
- Η Συμβουλευτική Επιτροπή Ορθής Πρακτικής. Οι δραστηριότητες της είναι η κατάρτιση μίας ετήσιας έκθεσης σχετικά με την εφαρμογή των αρχών 1-6 (θεσμικό πλαίσιο), τη δραστηριότητα ΕΛΣΣ, αλλά και την εφαρμογή του Κώδικα Ορθής Πρακτικής για τις Ευρωπαϊκές Στατιστικές. Σε αυτήν καθορίζονται οι αρχές που πρέπει να διέπουν τις εργασίες της ΕΛΣΤΑΤ, καθώς και των λοιπών φορέων του ΕΛΣΣ για την ανάπτυξη, παραγωγή και δημοσίευση των στατιστικών, σύμφωνα με τις διατάξεις του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 223/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, και όπως αναφέρονται στον Κώδικα Ορθής Πρακτικής για τις Ευρωπαϊκές Στατιστικές, που προβλέπεται στο άρθρο 11 του ίδιου Κανονισμού. Επιπλέον άλλη μια αρμοδιότητα που ανατίθεται στην ΕΛΣΤΑΤ είναι ο συντονισμός των δραστηριοτήτων των λοιπών παραπάνω φορέων του ΕΛΣΣ, που αφορούν την

²⁸ΕΛΣΤΑΤ Η πορεία της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/el/history>

ανάπτυξη, παραγωγή και δημοσίευση των στατιστικών της Χώρας επίσημα, καθώς και η πιστοποίηση αυτών.²⁹

Πέρα όμως από τις θετικές εξελίξεις, που συντελέστηκαν, αναδύθηκαν και αρνητικά φαινόμενα. Το 2009, η ΕΛΣΤΑΤ είχε κατηγορηθεί ότι προωθούσε ψευδή δημοσιονομικά στοιχεία, εφόσον προέκυψε ότι απέκρυπτε τις αληθινές αδυναμίες της οικονομίας της Ελλάδας, όπως το έλλειμμα του προϋπολογισμού. Χαρακτηριστικά, ενώ η ΕΛΣΤΑΤ ανέφερε στις εκθέσεις της ότι αυτό ανέρχονταν σε 6%, στην πραγματικότητα αυτό κυμαίνονταν σε 15,4%. Αυτό και πολλά αντίστοιχα περιστατικά είχαν ως αποτέλεσμα την επιβολή προγραμμάτων λιτότητας, με ιδιαίτερος επαχθείς κοινωνικές επιπτώσεις, κάτι που επιβεβαίωσε μετά από χρόνια και ο Blanchard, ο Γάλλος επικεφαλής του ΔΝΤ κατά την περίοδο 2008-2015.

Εκτός από την ΕΛΣΤΑΤ, υπάρχουν και άλλοι φορείς, οι οποίοι συντάσσουν εκθέσεις που αφορούν τον πληθυσμό, αλλά και την κοινωνία και την οικονομία. Μερικοί απλό αυτούς είναι το Υπουργείο Εργασίας, ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), η Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδας (ΓΣΕΕ) και ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ). Επίσης, σε ευρωπαϊκό επίπεδο υπάρχει η Eurostat όπου με τον Κανονισμό (ΕΚ) αριθ. 763/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, από το 2008, τα κράτη μέλη υποβάλλουν τα δεδομένα που σχετίζονται με τον πληθυσμό και αναφέρονται στα δημογραφικά, κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των ατόμων, των οικογενειών. Παράλειψη θα ήταν να μην γίνει αναφορά και στις παρακάτω πηγές δεδομένων και στατιστικών στοιχείων:

- Η *Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank)*, η οποία παρέχει δεδομένα για 200 και πλέον χώρες, τα οποία επικαιροποιεί σε τακτική βάση, προσφέροντας παράλληλα και τις αντίστοιχες εκτιμήσεις.
- Ο *Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ)*, ο οποίος δημοσιεύει στοιχεία για τις οικονομίες των κρατών μελών του και παρέχει και τις αντίστοιχες εκτιμήσεις.
- Το *Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ)*.

²⁹ΕΛΣΤΑΤ. Η πορεία της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/el/history>

1.4 ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ

Ο όρος δημογραφικοί δείκτες περιγράφει εργαλεία, που μελετούν τη μεταβολή του πληθυσμού, όσον αφορά το μέγεθος, τη σύνθεση του καθώς και την δυναμική του, όπως προκύπτει από τα δεδομένα των γεννήσεων, των θανάτων αλλά και την κινητικότητα των πληθυσμών.

Οι κυριότεροι δημογραφικοί δείκτες είναι:

- **Γεννητικότητα (birthrate):** είναι ο λόγος των γεννήσεων προς τον πληθυσμό της χώρας. Ο δείκτης γεννητικότητας ορίζεται ως ο λόγος των γεννήσεων επί 1.000 σε ένα έτος, προς τον πληθυσμό στο μέσο του ίδιου έτους. Ο αριθμός γεννήσεων σε ένα πληθυσμό ανά τα χρόνια επηρεάζεται από την ηλικία και το φύλο του πληθυσμού, τη γαμηλιότητα, αλλά και από κοινωνικά, οικονομικά, περιβαλλοντολογικά χαρακτηριστικά. Το επίπεδο εκπαίδευσης, το εισόδημα, καθώς και το θρήσκευμα παίζουν και αυτά πολύ σημαντικό ρόλο. Τα στοιχεία που προέρχονται από αυτόν τον δείκτη, προέρχονται από τις απογραφές πληθυσμού και τις επίσημες ληξιαρχικές πράξεις των γεννήσεων.
- **Θνησιμότητα (MortalityRate):** είναι ο λόγος των θανάτων προς τον πληθυσμό της χώρας. Ο δείκτης θνησιμότητας ορίζεται ως ο λόγος των θανάτων επί 1.000 σε ένα έτος, προς τον πληθυσμό στο μέσο του ίδιου έτους. Ο δείκτης αυτός αποτυπώνει το επίπεδο της υγείας του πληθυσμού, αλλά και συνακόλουθα την δημόσιας υγείας. Η διαφορά των δεικτών γεννητικότητας και θνησιμότητας έχει ως αποτέλεσμα το φυσικό ισοζύγιο πληθυσμού. Αυτό έχει θετικό πρόσημο όταν είναι περισσότερες οι γεννήσεις και αρνητικό όταν είναι περισσότεροι οι θάνατοι.
- **Δείκτης βρεφικής θνησιμότητας (InfantMortalityRate):** είναι ο λόγος των θανάτων των βρεφών της ηλικίας κάτω του ενός έτους, προς τον αριθμό των γεννήσεων ζώντων βρεφών, κατά τη διάρκεια του έτους αναφοράς. Η αναλογία εκφράζεται ανά 1.000 γεννήσεις ζώντων βρεφών.
- **Γονιμότητα (fertility):** είναι η αναπαραγωγική ικανότητα (βιολογική έννοια), καθώς και η αναπαραγωγική δραστηριότητα του γυναικείου

πληθυσμού (δημογραφική έννοια) και αναφέρεται ως δείκτης ή συντελεστής γονιμότητας. Ο δείκτης αυτός μπορεί να οριστεί ως ο αριθμός των γεννηθέντων ζώντων τέκνων εντός ενός έτους, που αντιστοιχούν σε 1.000 γυναίκες αναπαραγωγικής ηλικίας 15-49 ετών προς τον μέσο γυναικείο πληθυσμό αναπαραγωγικής ηλικίας κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους. Ο δείκτης γονιμότητας αποτυπώνει την πραγματική εικόνα του επιπέδου γονιμότητας, καθώς στον παρονομαστή υπάρχει ο συνολικός γυναικείος πληθυσμός και όχι ο συνολικός πληθυσμός ανεξαρτήτως φύλου. Ο δείκτης αυτός έχει ορίσει ως ελάχιστο αριθμό των 2,1 παιδιών ανά γυναίκα ως το όριο για να υπάρξει αντικατάσταση γενεών.

- **Ο δείκτης της μέσης ηλικίας της γυναίκας κατά την γέννηση του πρώτου παιδιού:** υπολογίζεται με βάση τον πίνακα γονιμότητας και είναι ο μέσος σταθμισμένος των ποσοστών γονιμότητας του πίνακα αυτού, εκφραζόμενος σε έτη.
- **Ο δείκτης του μεταναστευτικού ισοζυγίου** ορίζεται ως η διαφορά μεταξύ των ανθρώπων που εισέρχονται ή εξέρχονται από μία χώρα. Αναλυτικότερα, η εσωτερική μετανάστευση που δεν μπορεί να περιληφθεί στο δείκτη, αποτυπώνει το μέγεθος αστικοποίησης ή όχι του πληθυσμού.
- **Το προσδόκιμο ζωής (LifeExpectancy):** είναι ο μέσος αριθμός των ετών που θα ζήσουν τα άτομα κάθε γενιάς, σύμφωνα με τις αντίστοιχες εκτιμήσεις. Αυτός ο δείκτης μπορεί να αναφέρει και το επίπεδο εξέλιξης στον τομέα της υγείας και της ασφάλειας.
- **Η μέση διάμεση ηλικία:** είναι η ηλικία, στην οποία ο αριθμός του κάθε πληθυσμού πάνω και κάτω από αυτή είναι ισόποσος.
- **Ο δείκτης γήρανσης:** είναι η αναλογία του πληθυσμού ηλικίας 65 ετών και άνω ως προς 100 άτομα ηλικίας 0 - 14 ετών. Ο δείκτης αυτός αποτυπώνει το πρόβλημα που υπάρχει στο επίπεδο της γονιμότητας, παρά την αύξηση των ηλικιωμένων ατόμων.
- **Ο βαθμός δημογραφικής γήρανσης:** είναι η αναλογία του πληθυσμού ηλικίας 65 ετών και άνω προς τον συνολικό πληθυσμό.

- **Ο δείκτης ή αναλογία εξάρτησης (dependencyratio)** είναι η αναλογία των εξαρτημένων ατόμων ηλικίας 0-14 & 65 και άνω, προς 100 μη εξαρτημένα άτομα ηλικίας 15-64. Ο δείκτης αποτελείται από την αναλογία εξάρτησης νέων στις ηλικίες 0-14 ως προς τις ηλικίες 15-64 ετών και την **αναλογία εξάρτησης ηλικιωμένων (Old-agedependencyratio)** σε ηλικίες 65 και άνω προς ηλικίες 15-64 ετών. **Ο δείκτης εξάρτησης για οικονομικούς λόγους** συνήθως υπολογίζει το λόγο ατόμων ηλικίας 65 και άνω προς τους απασχολούμενους ηλικίας 15-64 και είναι βασικός δείκτης προσδιορισμού της βιωσιμότητας του ασφαλιστικού συστήματος.³⁰

Συμπερασματικά στην ενότητα αυτή του Πρώτου Κεφαλαίου αναλύθηκε η επιστήμη της δημογραφίας, από τότε που ανακαλύφθηκε μέχρι και σήμερα. Εν συνεχεία, έγινε αναφορά και περιγραφή των σημαντικότερων δημογραφικών πηγών, της διαδικασίας της συλλογής δημογραφικών και στατιστικών δεδομένων, καθώς και της ανάλυσης των κυριότερων δημογραφικών δεικτών και πως αυτοί επηρεάζουν την οικονομία και την κοινωνία.

³⁰ΕΛΣΤΑΤ. Η πορεία της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/el/history>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΓΗΡΑΝΣΗ

2.1 ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ

Η δημογραφική γήρανση δύναται να οριστεί ως η αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων ατόμων με την ταυτόχρονη μείωση του πληθυσμού στις νεότερες ηλικιακές κατηγορίες. Αυτή έχει ως αποτέλεσμα να φαίνεται ότι υπάρχει μείωση της αναλογίας των ατόμων στις λεγόμενες παραγωγικές ηλικίες. Με τον όρο ηλικιωμένα άτομα περιγράφονται τα άτομα, που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα των 60 ετών και άνω. Οι νεότερες ηλικιακές ομάδες αφορούν άτομα από 0 έως 19 ετών, ενώ στις παραγωγικές ηλικίες, ανήκουν τα άτομα που ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 15 έως 49 ετών.³¹

Έτσι, η δημογραφική γήρανση γίνεται εμφανής, όταν οι γεννήσεις μειώνονται, ενώ τα ηλικιωμένα άτομα αυξάνονται, με αποτέλεσμα τη γήρανση της κοινωνίας. Σύμφωνα λοιπόν με το παραπάνω ορισμό, φαίνεται ότι η γήρανση δεν είναι μόνο η ηλικιακή αύξηση του πληθυσμού και του ποσοστού που υπάρχει στην κοινωνία αλλά και η άμβλυνση τους στο γενικό επίπεδο του πληθυσμού της χώρας³². Έτσι, θα μπορούσε να αναφερθεί ότι η γήρανση είναι η μεταβολή της διάρθρωσης του πληθυσμού όσο τον δυνατόν σε μεγαλύτερες ηλικιακά ομάδες. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η δημογραφική γήρανση δεν είναι απαραίτητο να συνδέεται με την αύξηση των γηραιότερων ανθρώπων, που οφείλεται στην αύξηση της ηλικίας του ατόμου, αλλά στη συνολική αύξηση του πληθυσμού και του προσδόκιμου ζωής.³³

Έτσι, η δημογραφική γήρανση δεν είναι απαραίτητο να συνδέεται με την ατομική γήρανση του κάθε ατόμου, δηλαδή το γήρας, την επίδραση του χρόνου πάνω

³¹Πουλοπούλου, Ήρα – Έμκε. 1983. “Δημογραφική Γήρανση στην Ελλάδα”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 49, σελ. 35-51.

³²Στο ίδιο, σελ. 39.

³³Μπαλούρδος, Διονύσης, Δεμερτζής, Νίκος, Πιερράκος, Γιώργος, Κικίλιας, Ηλίας. 2019. “Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας”, *Ιανουάριος Διανέσεις Οργανισμός Έρευνας & Ανάλυσης*, σελ. 107: η δημογραφική ή πληθυσμιακή γήρανση συνίσταται στις δομικές μεταβολές των πληθυσμών μας και δεν ταυτίζεται/ορίζεται απλά ως αύξηση του συνολικού αριθμού (πλήθους) των ηλικιωμένων.

σε κάθε άτομο που δημιουργεί μια σειρά από αλλαγές στην μορφή, αλλά και στις λειτουργίες του με την πάροδο το χρόνου³⁴. Τα γηρατειά από την κοινωνική και ασφαλιστική πλευρά θεωρούνται ως ένας από τους κυριότερους κοινωνικούς κινδύνους, διότι συνδέονται άμεσα με την άμεσα με την επιμήκυνση της ζωής και εντοπίζονται στην ηλικιακή ομάδα, που βρίσκεται στο στάδιο μεταξύ της σύνταξης και του θανάτου.

Η δημογραφική γήρανση διακρίνεται μεταξύ της γήρανσης από τη βάση της πυραμίδας των ηλικιών, γεγονός που σημαίνει ότι υπάρχει μείωση στην αναλογία των νεότερων ηλικιών και από την κορυφή της πυραμίδας των ηλικιών, πράγμα που σημαίνει αύξηση της αναλογίας των ηλικιών, λόγω της μείωσης των θανάτων στα άτομα μεγαλύτερων ηλικιών.³⁵

Συμπερασματικά λοιπόν αξίζει να αναφερθεί ότι ένας από τους λόγους που μειώνεται η αναλογία των νεότερων ανθρώπων σε σχέση με τους μεγαλύτερους είναι ότι παρατηρείται το φαινόμενο της ποσοτικής αύξησης των ατόμων που παρατείνουν τις σπουδές τους, με αποτέλεσμα η ένταξη τους στην αγορά εργασίας να αργεί κατά πολύ. Η εν λόγω κατάσταση συνεπάγεται την καθυστέρηση της δημιουργίας οικογένειας, εφόσον το άτομο, που βρίσκεται σε παραγωγική ηλικία δεν επιδιώκει άμεσα την δημιουργία της δικής του οικογένειας.

2.2 Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ

Η δημογραφική γήρανση ως φαινόμενο ξεκινάει να εμφανίζεται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κατά κύριο λόγο στις αναπτυγμένες χώρες. Ειδικότερα, τα τελευταία 30 σχεδόν χρόνια, αποτελεί ένα από τα κυριότερα αίτια προβληματισμού και συζητήσεων τόσο σε ερευνητικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Ως φαινόμενο βρίσκεται στο επίκεντρο μελετών και αυτό απορρέει από το γεγονός ότι οι σύγχρονες κοινωνίες αντιλαμβάνονται σταδιακά την ουσιαστική αλλαγή, που επέρχεται από τη μετάβαση της βιολογικής στη δημογραφική γήρανση. Είναι επομένως, ένα συλλογικό φαινόμενο, διότι έχει άμεση επίδραση στην αλλαγή της δομής της κοινωνίας.

³⁴Κοτσαμάνης, Βύρων. 2016. *Δημογραφική Γήρανση στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων.

³⁵Σιάμπος, Γ. 2000. *Η κατά τόπο διαφορετική δημογραφική γήρανση και παράγοντες αυτής*.

Επιτελείται διαφορετικά η κατανομή του πληθυσμού κατά κύριο λόγο σε μεγάλες ηλικιακές ομάδες.³⁶

Από τις πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου, οι δημογράφοι κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η δημογραφική γήρανση οφείλεται πρωτίστως στην μείωση της γεννητικότητας – γονιμότητας και όχι στην αύξηση του δείκτη του προσδόκιμου ζωής. Παράλληλα, οι ειδικοί απέδειξαν ότι η μείωση του ρυθμού αύξησης της θνησιμότητας σε συνδυασμό με την αύξηση του μέσου όρου ζωής, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην επιβράδυνση της δημογραφικής γήρανσης. Αν ληφθεί υπόψη ότι υπάρχει προοδευτική μείωση των γεννήσεων, ουσιαστικά η αύξηση του προσδόκιμου ζωής, ανέκοψε σε πρώτο στάδιο τη διόγκωση του φαινομένου της δημογραφικής γήρανσης. Αν η θνησιμότητα ήταν μεγάλη, αυτό θα είχε ως εύλογο αποτέλεσμα τη γέννηση όλο και λιγότερων παιδιών.

2.3 ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ

Η Δημογραφική δημογραφική γήρανση είναι αποτέλεσμα κυρίως τριών μηχανισμών, με τον καθένα να επιφέρει διαφορετικές επιπτώσεις³⁷. Καταρχάς, ο πρώτος εξ αυτών είναι η μακροβιότητα, δηλαδή το γεγονός ότι ο άνθρωπος σήμερα ζει περισσότερο. Δεύτερος μηχανισμός της δημογραφικής γήρανσης είναι μείωση της γεννητικότητας, δηλαδή η μείωση των παιδιών και εν τέλει η μείωση της αναλογίας των νεότερων ηλικιών στο γενικό πληθυσμό, όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω. Τον τρίτο μηχανισμό αποτελεί η μετανάστευση, που αφορά άτομα που ανήκουν στις παραγωγικές ηλικίες, γεγονός που συμβάλλει στην αύξηση της αναλογίας του πληθυσμού των ηλικιωμένων³⁸.

Αναφορικά με την μακροβιότητα οι απόψεις των ειδικών διαφέρουν. Ορισμένοι εκτιμούν ότι, η μακροβιότητα και το προσδόκιμο όριο ζωής θα συνεχίσουν την αυξητική τους τάση, αλλά με μικρότερη ταχύτητα. Αυτή εκτίμηση βασίζεται

³⁶Καραβασίλη, Αργυρώ. 2018. *Εισαγωγή στη Δημογραφία: Η ελληνική περίπτωση*. Διαθέσιμο στο <http://dx.doi.org/10.26240/heal.ntua.15941> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

³⁷Μπαλούρδος και συν., “Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας”, όπ. π. σελ.107: Η Ελλάδα παρουσιάζει δημογραφικές «ακρότητες». Έχει από τις χαμηλότερες ακραίες τιμές ως προς το δείκτη γεννήσεων, ενώ την ίδια στιγμή έχει από τις υψηλότερες τιμές στο δείκτη του προσδόκιμου ζωής.

³⁸Τραγάκη και συν. 2015, σελ.125.

κυρίως στην παρατήρηση ότι το φαινόμενο της μακροβιότητας παρατηρείται κυρίως λόγω της αύξησης του ορίου ζωής των ηλικιωμένων ατόμων και όχι λόγω της θνησιμότητας σε μικρότερες ηλικίες. Άλλοι μελετητές θεωρούν ότι το φαινόμενο θα ανακοπεί και αυτό για λόγους που σχετίζονται με κοινωνικά και ψυχολογικά αίτια, όπως είναι οι αυτοκτονίες και ναρκωτικά. Σχετικά με τη μείωση της γεννητικότητας, το φαινόμενο αυτό αποτελεί ίσως και τον κυριότερο λόγο γήρανσης του πληθυσμού και αυτό καθώς έχει αντίκτυπο στην μείωση της αναλογίας των νεότερων ηλικιών στον πληθυσμό. Άμεση συνέπεια τούτου, είναι να αυξάνεται το ποσοστό του πληθυσμού άνω των 65 ετών, σε βάρος των ατόμων που ανήκουν στις ηλικίες 0-14 ετών.

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο μέσος όρος γονιμότητας διαμορφώνεται στο 1,55, δείκτης που έχει σημειώσει μικρή άνοδο σε σύγκριση με το 2010. Στην Ελλάδα, ο δείκτης βρίσκεται περίπου στο 1,3, ενώ το 1974 βρισκόταν στο 2,4. Η Ελλάδα παρουσιάζει έναν από τους χαμηλότερους δείκτες σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Την χαμηλότερη τιμή παρουσιάζει η Πορτογαλία, που βρίσκεται στο 1,2, ενώ τα τελευταία χρόνια μια μικρή τάση αύξησης του δείκτη γεννητικότητας παρουσιάζεται στην Σκανδιναβία και στη Γαλλία. Το φαινόμενο της μετανάστευσης συμβάλλει καθοριστικά στη διόγκωση της γήρανσης. Η μετανάστευση έχει τόσο άμεση επίπτωση στον γενικό πληθυσμό, όσο και στην ηλικιακή του δομή. Όσο αυξάνεται η ζήτηση νέων εργατικών χεριών, τόσο θα αυξάνονται οι μεταναστευτικές ροές. Ωστόσο, μεσοπρόθεσμα, ενδέχεται να μειωθούν οι μεταναστευτικές ροές, εφόσον θα βελτιώνεται η κατάσταση των αναπτυσσόμενων χωρών.³⁹

Σε επίπεδο ΕΕ, η μετανάστευση από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 και ιδίως από τις αρχές του 2000 έχει αυξηθεί σημαντικά και αυτό αποτελεί και την κυριότερη αιτία, που ο πληθυσμός της Ευρώπης δεν έχει μειωθεί. Σε επίπεδο Ελλάδας, από το 1990 και εντεύθεν, αυτή είχε μεταβληθεί σε χώρα εισόδου και υποδοχής μεταναστών. Μάλιστα, αυτό επιβεβαιώνεται και από τα δεδομένα των τελευταίων απογραφών. Συγκεκριμένα, το 1981, οι αλλοδαποί ανέρχονταν σε 180.000 άτομα, ενώ το 2011, με βάση την απογραφή ο πληθυσμός τους ανέρχεται πλέον στις 912.000. Ωστόσο, οι μεταναστευτικές ροές προς άλλες χώρες από τις αρχές του 2010 και έπειτα έχουν

³⁹Κοτζαμάνης, Βύρων. 1994. *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.

αυξηθεί ραγδαία, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Το ισοζύγιο εισόδων και εξόδων γίνεται αρνητικό (-235.000 την επταετία 2011-2017)⁴⁰.

Μεγάλος αριθμός μεταναστών που είχαν εισέλθει στη χώρα κατά την δεκαετία του 1990, αλλά κυρίως άτομα νεότερων ηλικιών (braindrain), έχουν αποχωρήσει από τη χώρα. Το γεγονός αυτής της φυγής προς το εξωτερικό αποτελεί σημαντικό εμπόδιο για την ανάπτυξη της οικονομίας της χώρας τόσο οικονομικά και κοινωνικά, όσο όμως και δημογραφικά, ειδικά αν λάβει κανείς υπόψη ότι η Ελλάδα είναι μια χώρα με έναν πληθυσμό που γερνάει με ταχύτατους ρυθμούς. Υπάρχει διάχυτη αδυναμία να αξιοποιηθεί το ανθρώπινο δυναμικό στη χώρα και αυτό δυσχεραίνει τις όποιες προοπτικές οικονομικής ανάκαμψης, ενώ εύλογα υπάρχει ένα κλίμα απαισιοδοξίας μεταξύ των νέων επιστημόνων.⁴¹

Η μετανάστευση από την Ελλάδα, οφείλεται σε οικονομικούς λόγους, στοιχείο που δηλώνει ότι τα δημογραφικά δεδομένα της Ελλάδας επηρεάζονται πολύ περισσότερο από την οικονομία. Επομένως, δεν αποκλείεται σε βάθος χρόνου, αν βελτιωθούν τα οικονομικά δεδομένα της χώρας, να υπάρξει και μια αντιστροφή της μετανάστευσης που παρατηρείται ως σήμερα. Σύμφωνα με έρευνα του Economist, ο πρώτος και σημαντικότερος λόγος της δημογραφικής γήρανσης είναι το γεγονός ότι οι άνθρωποι ζουν περισσότερο, γεγονός που οδηγεί σε βελτίωση του δείκτη του προσδόκιμου ορίου ζωής. Αυτή η τάση έχει τις ρίζες της στην βιομηχανική επανάσταση και έθεσε τις βάσεις για τη νέα δημογραφική πραγματικότητα. Ενώ, κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα το μέσο προσδόκιμο ζωής στο πλανήτη ήταν τα 30 έτη και στις αναπτυγμένες χώρες περίπου τα 50, σήμερα είναι τα 67 και 78 έτη αντίστοιχα, με αυξητικές τάσεις. Στην ίδια έρευνα, ως δεύτερο αίτιο της γήρανσης

⁴⁰Βουλή των Ελλήνων – Γενική Διεύθυνση Κοινοβουλευτικού Έργου Διεύθυνση Ειδικών Μόνιμων Επιτροπών. 2018. *Έκθεση της διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για το δημογραφικό*, σελ.69. Διαθέσιμο στο: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/510129c4-d278-40e7-8009-e77fc230adef/%CE%95%CE%9A%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97%20%CE%94%CE%99%CE%91%CE%9A%CE%9F%CE%9C%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%CE%9A%CE%9F%CE%99%CE%9D%CE%9F%CE%92%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%95%CE%A5%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%CE%95%CE%A0%CE%99%CE%A4%CE%A1%CE%9F%CE%A0%CE%97%CE%A3%20%CE%93%CE%99%CE%91%20%CE%A4%CE%9F%20%CE%94%CE%97%CE%9C%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%A6%CE%99%CE%9A%CE%9F.pdf> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

⁴¹Κοτζαμάνης, Βύρων, και Ανδρουλάκη, Ελένη. 2009. “Οι δημογραφικές εξελίξεις της νεότερης Ελλάδας, 1830-2007” στο: Β. Κοτζαμάνης (επιμ.) *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*. ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σελ. 87-120.

του πληθυσμού θεωρείται το γεγονός ότι οι γεννήσεις είναι πολύ λιγότερες, με αποτέλεσμα οι νεότερες ηλικιακές κατηγορίες να είναι προφανώς πολύ μικρές και ως εκ τούτου να είναι αδύνατο να καταφέρουν να εξισορροπήσουν τον αυξανόμενο αριθμό των ηλικιωμένων.

2.4 ΔΕΙΚΤΕΣ, ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ-ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Η αναλογία των ατόμων μεταξύ 0-14 ετών προς τα άτομα που έχουν ηλικία μεγαλύτερη των 65 ετών, αποτελεί τον δείκτη μέτρησης της γήρανσης. Αυτός ο δείκτης ουσιαστικά αντικατοπτρίζει την αναλογία των ηλικιωμένων ατόμων σε κάθε 100 παιδιά (Δείκτης γήρανσης= N_{65+}/N_{0-14}) 100.⁴² Η αυξομείωση του δείκτη οφείλεται είτε στην αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων, είτε της μείωσης των γεννήσεων. Σε επίπεδο κοινωνικής ασφάλισης, όπου θα γίνει εκτενέστερη αναφορά σε επόμενο κεφάλαιο, ο δείκτης που ως ένα βαθμό αποτυπώνει τη γήρανση του πληθυσμού, είναι ο αριθμός των ασφαλισμένων προς τον αριθμό των συνταξιούχων. Όσο ο δείκτης μειώνεται, τόσο αυξάνεται ο αριθμός των συνταξιούχων, που αναλογούν σε έναν ασφαλισμένο. Είναι γεγονός ότι ο πληθυσμός στην μεταπολεμική περίοδο έχει αυξηθεί σημαντικά (7,6 εκατ. το 1951, 10,4 εκατ. το 2022). Παράλληλα, ο πληθυσμός φαίνεται πως γηράσκει προοδευτικά (μέση ηλικία 30 έτη το 1951, > 44 έτη το 2017, ήτοι +14 έτη/διάμεσος ηλικία αντίστοιχα 26 και 43 έτη, ήτοι +17 έτη)⁴³. Την ίδια περίοδο ο πληθυσμός της χώρας έχει αφενός περιορίσει τη γονιμότητα του και αυξήσει κατά 15 έτη περίπου το μέσο προσδόκιμο χρόνο ζωής του στη γέννηση του (από αυτό προκύπτει και η προοδευτική γήρανση) και αφετέρου έχει αστικοποιηθεί, αν αναλογιστεί κανείς ότι περίπου το 80% κατοικεί πλέον σε αστικές περιοχές σήμερα, καθώς επίσης ότι ο κύριος όγκος συγκεντρώνεται ιδίως στις δύο μεγαλύτερες μητροπολιτικές περιοχές, στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.⁴⁴

⁴² Φιολάκης, Μανόλης. 2001. *Ο ρόλος της κοινωνικής προστασίας στα πλαίσια μιας γηράσκουσας κοινωνίας, σπουδαστής*. Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, IB' Εκπαιδευτική Σειρά, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, Αθήνα, σελ.14.

⁴³ Έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για το Δημογραφικό, Βουλή των Ελλήνων – Γενική διεύθυνση κοινοβουλευτικού έργου διεύθυνση ειδικών μόνιμων επιτροπών, όπ. π., σελ.30.

⁴⁴ Κοτζαμάνης, Βύρων. 2021. *Ο ρόλος των δημογραφικών συνιστωσών στο «Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία»*. Δημογραφικά Νέα, σελ. 42.

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα, δεν προβλέπεται να ανακοπεί η μείωση του μόνιμου πληθυσμού μέχρι το 2050. Μέχρι το 2035, ο πληθυσμός της Ελλάδας αναμένεται να κυμανθεί από 10,4 έως 9,5 εκατ., έναντι 10,9 εκατ. που ήταν το 2015. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι σε απόλυτες τιμές η μείωση του πληθυσμού αναμένεται από 0,45 έως και 1,4 εκατ. Με βάση τη προβολική περίοδο, στο τέλος αυτής (2050), ο πληθυσμός προβλέπεται να κυμανθεί μεταξύ 10,0 έως 8,3 εκατ., έναντι 10,9 εκατ. το 2015. Οι μειώσεις αυτές, αντιστοιχούν πρακτικά σε απόλυτες τιμές από 0,8 έως και 2,5 εκατ.⁴⁵

Τα ισοζύγια μεταξύ γεννήσεων και θανάτων ανά πενταετία ως το 2050, αναμένεται να έχουν αρνητικό πρόσημο και αυτό, διότι οι άνω των 65 θα αυξάνονται σε σημαντικό βαθμό και με επακόλουθο αποτέλεσμα την αύξηση του δείκτη θανάτων. Εν αντιθέσει, με τις μεγαλύτερες ηλικίες, ο αριθμός των γυναικών που βρίσκονται στις αναπαραγωγικές ηλικίες (25-40 ετών), θα μειώνεται. Αυτό θα έχει σαν αποτέλεσμα να μειώνεται ο αριθμός των νέων γεννήσεων.⁴⁶ Σύμφωνα με ένα συντηρητικό σενάριο, στην Ελλάδα το 2050, αν βασιστούμε σε ένα ελαφρώς μεταναστευτικό ισοζύγιο, τα άτομα 0 – 19 ετών, θα είναι περίπου 1,5 εκατ., οι 20 – 64 λίγο κάτω από 5 εκατ. και οι πολίτες 65 ετών και άνω 3,26 εκατ., σε σύνολο 9,7 εκατ.⁴⁷ . Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι η Ελλάδα θα συνεχίσει με διογκούμενη τάση να αποτελεί μια γηράσκουσα κοινωνία. Ένας γηράσκων πληθυσμός σίγουρα μπορεί να προσδώσει περισσότερη ωριμότητα και εμπειρία σε επίπεδο διάρθρωσης της κοινωνίας, ωστόσο την ίδια στιγμή θα υπάρχει έλλειψη δημιουργικότητας και καινοτομίας, στοιχεία που χαρακτηρίζουν το νεανικό πληθυσμό.

Όπως θα επισημανθεί και παρακάτω, η μείωση της αναλογίας του πληθυσμού των νέων και παραγωγικών ηλικιών και ταυτόχρονα η δυσανάλογη αύξηση του πληθυσμού των ηλικιωμένων, θα έχει ως συνέπεια την βιωσιμότητα των συστημάτων κοινωνικής προστασίας. Πιο συγκεκριμένα, αρνητική επίδραση θα έχει στο κομμάτι

⁴⁵Κοτσαμάνης, Ο ρόλος των δημογραφικών συνιστωσών στο «Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία», όπ. π., σελ. 42.

⁴⁶Τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα, αποτελούν εκτιμήσεις που εντάσσονται στην έκθεση της διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για το δημογραφικό, Βουλή των Ελλήνων – Γενική Διεύθυνση Κοινοβουλευτικού Έργου Διεύθυνση Ειδικών Μόνιμων Επιτροπών, 2018, σελ.74-78.

⁴⁷Κοτσαμάνης, Βύρων. 2021. “Λόγος και αντίλογος με φόντο τη δημογραφική γήρανση”, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* – ot.gr 25.08.2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2021/08/25/apopseis/experts/logos-kai-antilogos-me-fonto-ti-dimografiki-giransi/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

που αφορά το εύρος των παροχών, αν αναλογιστούμε ότι η χρηματοδότησή τους προέρχεται από τις εισφορές των εργαζομένων, οι οποίοι θα μειώνονται ολοένα και περισσότερο στα πλαίσια μιας κοινωνίας που συνεχόμενα γερνάει.

Ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, σύμφωνα με μελέτες που έχει κάνει για το μέλλον, προβλέπει ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός αναμένεται να ανέλθει στα 9,7 δις το 2050, από τα 7,3 δις που είναι σήμερα⁴⁸. Στην Ελλάδα όμως με βάση εκτιμήσεις που έχουν πραγματοποιηθεί και ενσωματωθεί και στην έκθεση της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για το Δημογραφικό, που συντάχθηκε το 2018, ο πληθυσμός στην Ελλάδα, θα ακολουθήσει την ακριβώς αντίστροφη πορεία. Με βάση όλα τα σενάρια που εξετάστηκαν, μέχρι το 2050 ο πληθυσμός θα έχει μειωθεί ραγδαία. Η Ελλάδα, είναι μια γηράσκουσα κοινωνία και αυτό το δεδομένο θα διογκώνεται μέσα στις δεκαετίες. Οι πολίτες άνω των 65 ετών που σήμερα αντιπροσωπεύουν περί το 21% του συνολικού πληθυσμού, το 2050 αναμένεται να φτάσουν στο 30% - 33%, ενώ ο πραγματικά οικονομικά ενεργός πληθυσμός θα μειωθεί σημαντικά.⁴⁹

Είναι κοινή διαπίστωση ότι το φαινόμενο της δημογραφικής γήρανσης τόσο σε παγκόσμιο, όσο και σε εθνικό επίπεδο είναι μια διαδικασία με μη αναστρέψιμη φορά. Με βάση αυτό το δεδομένο, καθίσταται απόλυτη ανάγκη να υπάρξει μεταβολή νοοτροπιών και αντιλήψεων που είναι παγιωμένες εδώ και δεκαετίες. Χωρίς αυτή την αλλαγή, η διατήρηση της κοινωνικής συνοχής, της εμβάθυνσης του κοινωνικού κράτους και της οικονομικής ανάπτυξης, θα τεθούν υπό σοβαρή αμφισβήτηση. Πρέπει να ληφθούν μέτρα που θα μετριάσουν τις συνέπειες της δημογραφικής γήρανσης, κυρίως μέτρα αναπτυξιακού χαρακτήρα, όπως πολιτικές ενίσχυσης της εργασίας, προκειμένου να υπάρξει σταθεροποίηση ως προς την αναλογία των

⁴⁸Κυριακόπουλος, Χρήστος. 2018. *Το φαινόμενο της «γήρανσης» του πληθυσμού στις χώρες - μέλη του Ο.Ο.Σ.Α. και στην Ελλάδα. Οι μέθοδοι κατανόησης και διαχείρισης του φαινομένου και το «παραθυράκι» της ενεργούς γήρανσης*. Διπλωματική Εργασία, Διδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Δίκαιο και Οικονομικά, Νομική Σχολή ΑΠΘ, σελ.11.

⁴⁹Ρομπόλης, Σάββας, και Μπέτσης, Βασίλης. 2013. *Εισήγηση στο Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ με τίτλο « Κοινωνική Ασφάλιση και οι επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού στο ασφαλιστικό σύστημα της Ελλάδος 2013- 2050*. Διαθέσιμο στο: <https://www.inegsee.gr/ekdosi/koinoniki-asfalisi-kai-oi-epiptwseis-tis-giransis-toy-plithysmoy-sto-asfalistiko-systima-tis-ellados-2013-2050/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

εργαζομένων προς τους συνταξιούχους και να ενισχυθεί η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας.⁵⁰

Παράλληλα, είναι επιβεβλημένο να ληφθούν μέτρα που θα στοχεύουν στη ανακοπή της πτωτικής τάσης της γονιμότητας, που παρατηρείται μέχρι σήμερα. Τα μέτρα που θα ληφθούν, σε καμία περίπτωση δεν πρόκειται να αλλάξουν σε ριζικό βαθμό τα δεδομένα βραχυπρόθεσμα, αλλά σε βάθος χρόνου. Επιπροσθέτως, θα πρέπει να τεθούν οι βάσεις ώστε ο πληθυσμός που γηράσκει, να βρίσκεται σε καλή υγεία⁵¹, προκειμένου να εξασφαλίζεται η οικονομική, παραγωγική και κοινωνική δραστηριότητα της ομάδας των ηλικιωμένων. Στο πλαίσιο τούτο, τα επόμενα χρόνια θα πρέπει να δοθεί έμφαση στην καταπολέμηση της ανεργίας, γεγονός που θα βελτιώσει τη βιωσιμότητα του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης και κατ' επέκταση θα δοθεί η δυνατότητα να μεταβληθούν προς τα κάτω σταδιακά έστω, τα ηλικιακά όρια συνταξιοδότησης.

2.5 ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ

Ο λαός αποτελεί το πολυτιμότερο κεφάλαιο μιας πολιτείας που προωθεί την οικονομική, την κοινωνική και την πνευματική πρόοδο, ενώ παράλληλα εγγυάται την ύπαρξη και την ασφάλεια της. Η σχέση κράτους-λαού δεν είναι μόνο πολιτική ή νομική, αλλά οντολογική και πραγματική σχέση μορφής και ουσίας. Αν ο λαός γεράσει και πεθάνει, δεν υπάρχει πολιτεία.⁵²

Το φαινόμενο της δημογραφικής γήρανσης του πληθυσμού ιδίως στις αναπτυγμένες χώρες έχει σοβαρό αντίκτυπο και προεκτάσεις σε κοινωνικό, οικονομικό, ασφαλιστικό, υγειονομικό και προνομιακό επίπεδο. Στην Ελλάδα, το γεγονός της αύξησης του προσδόκιμου χρόνου ζωής και η ραγδαία πτώση της γεννητικότητας, έχει ως αποτέλεσμα, η χώρα να είναι μία από τα πλέον γερασμένα κράτη του κόσμου. Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία, το 2030, ο

⁵⁰Κοτζαμάνης, Βύρων. 2020. Γεννητικότητα- γονιμότητα. Διαθέσιμο στο: <http://www.demography-lab.prd.uth.gr>[τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

⁵¹Στην έκθεση της διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για το δημογραφικό, γίνεται χρήση του όρου «υγιής γήρανση», που αποτελεί όπως επισημαίνεται το αντίδοτο στη δημογραφική γήρανση, αναδεικνύοντας την αξία των ηλικιωμένων στην κοινωνία, επαναπροσδιορίζοντας τον ρόλο τους και ενισχύοντας τους δεσμούς μεταξύ των γενεών, σελ. 82.

⁵²Ρομπόκου-Καραγιαννη Α., «Το δημογραφικό ως το θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα της Ελλάδος», σελ.88.

αριθμός των ατόμων που θα είναι άνω των 60 ετών, θα σημειώσει μια αύξηση σχεδόν 10%, φτάνοντας έτσι το 1/3 του συνόλου του πληθυσμού.⁵³

Το φαινόμενο της φθίνουσας γονιμότητας και της αύξησης της γήρανσης του πληθυσμού, έχει επιφέρει μια σημαντική αλλαγή στη διάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας. Σήμερα, η υπογεννητικότητα αποτελεί ένα σοβαρό πρόβλημα που έχει άμεση σύνδεση με την αυξανόμενη αστικοποίηση του πληθυσμού, τους απαιτητικούς και έντονους ρυθμούς ζωής, την έλλειψη επαρκών δομών για βρεφονηπιακούς σταθμούς και την ανεπάρκεια των οικογενειακών επιδομάτων. Η δημογραφική γήρανση επιδρά αρνητικά και στα συστήματα υγείας των χωρών, ιδίως στο σκέλος που αφορά τις δαπάνες. Υφίσταται διπλή επίδραση, τόσο λόγω της αύξησης του αριθμού των ηλικιωμένων, όσο και λόγω της αύξησης της χρήσης ιατρικών υπηρεσιών από αυτές τις ηλικίες. Αυτό, αυτομάτως δημιουργεί την ανάγκη για δυσθεώρητη αύξηση των δαπανών για την υγεία.⁵⁴

Στην Ελλάδα, η χρήση των νοσοκομειακών υπηρεσιών από τους ηλικιωμένους, θεωρείται ότι πραγματοποιείται για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από το αναγκαίο για ιατρικούς λόγους. Αυτό υφίσταται κυρίως, επειδή η ιδρυματική περίθαλψη για τα άτομα που είναι χρόνια πάσχοντες είναι αρκετά περιορισμένη και παράλληλα υπάρχει έλλειψη επαρκών υγειονομικών υπηρεσιών στο σπίτι⁵⁵. Συν τοις άλλοις, η αύξηση της δημογραφικής γήρανσης έχει αρνητικό αντίκτυπο και στο σκέλος της οικονομίας και ιδίως όσον αφορά την κατανάλωση, την αποταμίευση και τις επενδύσεις. Συγκεκριμένα, σε επίπεδο κατανάλωσης και αποταμίευσης, είναι γεγονός ότι οι ηλικιωμένες ομάδες του πληθυσμού είναι βασικά καταναλωτικές και λιγότερο ως καθόλου παραγωγικές. Με βάση τις πραγματοποιηθείσες έρευνες, παρατηρείται ότι στις οικογένειες όπου ζουν νεότερα, πιο παραγωγικά άτομα, οι δαπάνες για την ένδυση, την υπόδηση, τη διατροφή και την αναψυχή είναι

⁵³Κωστάκη, Αναστασία. 2003. *Δημογραφική Στατιστική*. Διαθέσιμο στο: <http://www2.stat-athens.aueb.gr/~akostaki/gr/courses/demography.htm> [τελευταία πρόσβαση 15.01.2024].

⁵⁴Κατσανέβας, Θεόδωρος. 2016. *Ειδικά θέματα της ελληνικής οικονομίας*, Πειραιάς. Σταμούλης.

⁵⁵Θεωρείται ότι η δημογραφική γήρανση δεν αποτελεί τον μοναδικό λόγο που οδηγεί στην αύξηση των δαπανών για την υγεία. Η εξέλιξη της τεχνολογίας και στο τομέα της ιατρικής επιστήμης, έχει συντελέσει στην αύξηση του κόστους των ιατρικών υπηρεσιών, ενώ η αύξηση του αριθμού των νοσοκομειακών κλινών προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα σοβαρά ελλείμματα που υπάρχουν σε επίπεδο εξοπλισμού, έχουν οδηγήσει σε μια αλματώδη αύξηση των δαπανών για την υγεία. Ήρα – ΈμκεΠουλοπούλου. Δημογραφική Γήρανση στην Ελλάδα, όπ. π. σελ.43.

μεγαλύτερες, εν συγκρίσει με τις οικογένειες όπου τα μέλη τους είναι κατά βάση ηλικιωμένα. Αυτό το φαινόμενο έχει διογκωθεί στα χρόνια της οικονομικής κρίσης.

Τα εισοδήματα των συνταξιούχων έχουν μειωθεί σε υπέρμετρο βαθμό σε αρκετές περιπτώσεις, με αποτέλεσμα πολλοί εξ αυτών που δεν διαθέτουν πρόσθετες πηγές εισοδημάτων, να περιορίζονται σε αγορές των απολύτως απαραίτητων αγαθών. Επιπροσθέτως, το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα το ποσοστό του πληθυσμού που έχει τη δυνατότητα να αποταμιεύσει να βαίνει συνεχώς μειούμενο και παράλληλα να υποχωρεί η πίεση για αποταμίευση, που προοριζόταν για την κάλυψη των οικογενειακών υποχρεώσεων (π.χ. σπουδές παιδιών). Σε μια μεσοπρόθεσμη προβολή για το μέλλον, η συνέχεια της αύξησης της αναλογίας των ηλικιωμένων στο γενικό πληθυσμό θα οδηγήσει στην γενικότερη μείωση του δείκτη κατανάλωσης, στη μείωση της ζήτησης και εν τέλει στην πτώση της παραγωγής και στην αύξηση της ήδη υψηλής ανεργίας. Η δημογραφική γήρανση επηρεάζει και τον τομέα των επενδύσεων τόσο των δημόσιων, όσο και των ιδιωτικών. Όσον αφορά τις δημόσιες επενδύσεις, όταν ο πληθυσμός της κοινωνίας είναι σε μεγάλο βαθμό ηλικιωμένος, δημιουργεί την άμεση ανάγκη να διενεργηθούν επιπλέον επενδύσεις περίθαλψης και υγείας (νοσοκομεία, γηροκομεία, κτλ.).

Τις τελευταίες δεκαετίες, λόγω της δημογραφικής γήρανσης, της αστικοποίησης της κοινωνίας και της μεταβολής που έχει συντελεστεί στη δομή της οικογένειας, έχει παρατηρηθεί μια αξιοσημείωτη αύξηση της ζήτησης θέσεων σε ιδρύματα για ηλικιωμένους. Η απουσία όμως των αναγκαίων επενδύσεων, έχει ως αποτέλεσμα να μην έχει ικανοποιηθεί αυτή η ζήτηση σε σημαντικό βαθμό. Έτσι, παρατηρείται το φαινόμενο να υπάρχει μια μακροχρόνια αναμονή για μια θέση σε ένα δημόσιο ίδρυμα, συνωστισμό και κακή κατάσταση των ήδη υπάρχουσών δομών και ως εκ τούτου να υποβαθμίζεται και οι συνθήκες ζωής των ηλικιωμένων. Ως προς το σκέλος των ιδιωτικών επενδύσεων, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η απουσία επαρκών δημόσιων δομών για την περίθαλψη και τη φροντίδα των ηλικιωμένων, έδωσε τη δυνατότητα να ενισχυθεί η παρουσία του ιδιωτικού τομέα για την ιδρυματική περίθαλψη των ηλικιωμένων. Το χαμηλό κόστος των ιδιωτικών γηροκομείων και τα μεγάλα κέρδη που πραγματοποιούν οι επιχειρηματίες αυτών, ώθησε στην άνθηση τέτοιων δομών. Δεν είναι λίγες και οι ιδιωτικές κλινικές που πολλές φορές λειτουργούν ως μετά νοσοκομειακή περίθαλψη ηλικιωμένων.

Όπως προαναφέρθηκε, δημογραφική γήρανση επηρεάζει άμεσα την οικονομία μιας χώρας. Ωστόσο, η απασχόληση είναι εκείνη που δέχεται τις μεγαλύτερες επιπτώσεις και αποτελεί το πιο ζωτικό κομμάτι της οικονομίας. Η παράταση του χρόνου σπουδών, η μετανάστευση και εν τέλει η δημογραφική γήρανση, οδηγούν στην μείωση της αναλογίας του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Η πρόσφατη εμπειρία από την οικονομική κρίση που βίωσε η Ελλάδα, απέδειξε ότι η αύξηση της μετανάστευσης κυρίως των ατόμων που βρίσκονται στις παραγωγικές ηλικίες, έπληξε σοβαρά τον κομμάτι της εργασίας και την παραγωγή, καθώς διογκώθηκε η ανεργία και ενισχύθηκε η αναλογία των ηλικιωμένων στον γενικό πληθυσμό. Αντιθέτως, στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, λόγω της βελτίωσης των οικονομικών συνθηκών, παρατηρήθηκε επαναπατρισμό (παλιννόστηση) πολλών Ελλήνων, που είχαν μεταναστεύσει κατά τις προηγούμενες δεκαετίες και αυτό συντέλεσε στην αύξηση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, στη μείωση της ανεργίας και στον περιορισμό του ρυθμού γήρανσης.⁵⁶ Είναι αναγκαίο να δοθεί έμφαση στην ενίσχυση της παραγωγικότητας της εργασίας και στην αύξηση του δείκτη απασχόλησης, ώστε να περιοριστεί ο ρυθμός γήρανσης του πληθυσμού και οι επιπτώσεις του. Σημειώνεται ότι η παραγωγικότητα της εργασίας το 2021 ανέρχονταν στο 0,3% και η απασχόληση στο 57%.⁵⁷

Με βάση εκτιμήσεις, αν η παραγωγικότητα αυξηθεί στο 1,5% και το ποσοστό απασχόλησης στο 75%, τότε οι επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού μπορούν να καλυφθούν χωρίς να χρειαστεί κάποια επιπρόσθετη παρέμβαση σε επίπεδο κρατικού προϋπολογισμού.⁵⁸ Δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί το γεγονός ότι η δημογραφική γήρανση επιφέρει και κοινωνικές επιπτώσεις. Ειδικότερα, η διόγκωση του φαινομένου ενισχύει την σύγκρουση των γενεών και την αύξηση του χάσματος, που υπάρχει ανάμεσα στους ηλικιωμένους και τους νεότερους. Σε επίπεδο στελέχωσης διοικητικών θέσεων, παρατηρείται όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ νεότερων και παλαιότερων. Εντείνονται οι πιέσεις για την απομάκρυνση ηλικιωμένων εργαζομένων

⁵⁶Πουλοπούλου, Ήρα – Έμκε.Δημογραφική Γήρανση στην Ελλάδα, όπ. π. σελ.46.

⁵⁷Eurocapital.gr. (2021). ΕΛΣΤΑΤ: Έρευνα του Εργατικού Δυναμικού τον Σεπτέμβριο του 2021

⁵⁸Ρομπόλης, Σάββας Γ., και Μπέτσης, Βασίλειος Γ. 2022. “Δημογραφική γήρανση και Ανάπτυξη”, *Οικονομικός Ταχυδρόμος-ot.gr*, 28.06.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2022/06/28/apopseis/experts/giransi-tou-plithysmou-kai-anaptyksi/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

και την αντικατάστασή τους από νεότερους, που αναζητούν ευκαιρίες για απασχόληση και που θεωρούνται περισσότερο αποδοτικοί και παραγωγικοί.

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθούν οι εθνικές και οι πολιτικές επιπτώσεις που επέρχονται. Σε εθνικό επίπεδο, κυρίως οι επιπτώσεις συνδέονται με το τομέα της άμυνας όπως η αύξηση των κονδυλίων, που απαιτούνται για εξοπλιστικά προγράμματα και η μείωση του στρατεύσιμου πληθυσμού λόγω της αύξησης των ηλικιωμένων. Με την δραματική μείωση των γεννήσεων, η Ελλάδα διατρέχει και εθνικούς κινδύνους, που επιτείνονται λόγω της γεωγραφικής της θέσης και λόγω έλλειψης συγγενικών λαών. Η βασική επίπτωση της δημογραφικής κρίσης είναι ποσοτική και ποιοτική αποδυνάμωση της εθνικής άμυνας της χώρας: μειώνεται ο αριθμός των κληρωτών και αυξάνονται για αντιστάθμισμα οι στρατιωτικές δαπάνες.⁵⁹ Ως προς τις πολιτικές επιπτώσεις, οι πιο ηλικιωμένοι αποτελούν μεγάλο μέρος του εκλογικού σώματος. Συνήθως, διακατέχονται από πιο συντηρητικές και οπισθοδρομικές αντιλήψεις και νοοτροπίες και ως εκ τούτου δημιουργούνται εμπόδια για κοινωνικές αλλαγές. Ως προς τις Κοινωνικές, πολιτισμικές και εκπαιδευτικές επιπτώσεις, η δημογραφική γήρανση έχει σοβαρές προεκτάσεις όπως ωθεί στη χαλάρωση και τον εκφυλισμό των ηθών, σε κοινωνική υποβάθμιση και σκλήρυνση της κοινωνίας (εγκληματικότητα, ναρκωτικά, βία, αυθαιρεσία) και παρατηρείται επίσης κρίση του θεσμού της οικογένειας, αύξηση του αριθμού των ατόμων που ζουν μόνοι, των μονογονεϊκών οικογενειών, των διαζυγίων, ελάττωση των πολύτεκνων οικογενειών, ατομικός ευδαιμονισμός. Τέλος, στο εκπαιδευτικό τομέα, οι δημογραφικές αλλαγές επηρεάζουν τόσο τον αριθμό των μαθητών στην υποχρεωτική εκπαίδευση, όσο και των διδασκόντων.⁶⁰

2.6 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΤΥΧΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ

Ο πληθυσμός διαδραματίζει καίριο ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη κάθε οικονομίας, ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για ανεπτυγμένη ή αναπτυσσόμενη χώρα. Ωστόσο, διαφορετικές ηλικιακές ομάδες τείνουν να έχουν διαφορετικά επίπεδα

⁵⁹ Ρομπόκου-Καραγιαννη Α., «Το δημογραφικό ως το θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα της Ελλάδος», σελ.89

⁶⁰ Ρομπόκου-Καραγιαννη Α., «Το δημογραφικό ως το θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα της Ελλάδος», σελ.92

παραγωγικότητας και διαφορετικές οικονομικές απαιτήσεις, με αποτέλεσμα η επίδραση τους στην οικονομική ανάπτυξη να προσελκύουν έντονο ενδιαφέρον από τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και τους ερευνητές σε όλο τον κόσμο.⁶¹ Η δημογραφική γήρανση και η μείωση του πληθυσμού σε παραγωγικές ηλικίες αντιπροσωπεύουν μια βαθιά παγκόσμια δημογραφική αλλαγή. Η γήρανση έχει εκτεταμένες δημοσιονομικές, πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις: το μερίδιο των εργαζομένων μειώνεται, όπως αυξάνονται οι απαιτήσεις για συντάξεις, υγεία και κοινωνική περίθαλψη. Πιο συγκεκριμένα, οι ηλικιωμένοι ενδέχεται να ασκούν πιέσεις για δαπάνες για συντάξεις ή κοινωνική περίθαλψη, σε βάρος των επενδύσεων σε ανθρώπινο κεφάλαιο που προάγουν τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη ή των δαπανών, που κατευθύνονται σε πολιτικές για την αγορά εργασίας και την αντιμετώπιση προβλημάτων ανεργίας. Η δημογραφική γήρανση μπορεί επίσης να διαμορφώσει μια σειρά από άλλα οικονομικά αποτελέσματα. Επί παραδείγματι, οι συντάξεις αναδεικνύονται ως σταθεροποιητικός παράγοντας που μειώνει τη μακροοικονομική αβεβαιότητα. Ένα άλλο παράδειγμα της επίδρασης της δημογραφικής γήρανσης είναι η κυριαρχία των απόψεων των ηλικιωμένων για διάφορες πολιτικές σε τομείς που κυμαίνονται από τη μετανάστευση έως τη φορολογία. Η δημογραφική γήρανση θα μπορούσε επίσης να επηρεάσει την οικονομική πολιτική μέσω της ψηφοφορίας για οικονομικούς λόγους.⁶² Οι ηλικιωμένοι μπορεί, για παράδειγμα, να είναι πιο ευαίσθητοι στον υψηλό πληθωρισμό παρά στη χαμηλή ανάπτυξη, και ως εκ τούτου η δημογραφική γήρανση μπορεί να ενισχύσει ή να περιορίσει σημαντικούς βρόχους ανατροφοδότησης που δίνουν κίνητρα στις κυβερνήσεις να επιδιώξουν διαφορετικούς οικονομικούς στόχους. Σε ακραίες περιπτώσεις, η γήρανση θα μπορούσε να περιορίσει τα κίνητρα των πολιτικών να επιδιώξουν την οικονομική ανάπτυξη, καθώς ο μέσος ψηφοφόρος μπορεί να μην είναι πλέον σε θέση να «τιμωρήσει» οικονομικά αναποτελεσματικές κυβερνήσεις μέσω της ψήφου του.⁶³

⁶¹Vo, Duc. “Ageing Population and Economic Growth in Developing Countries A Quantile Regression Approach”. 2019. Διαθέσιμο στο: <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/103279/> [ανάκτηση 11.01.2024].

⁶²Vlandas, Tim, Daniel McArthur, and Michael Ganslmeier. 2021. “Ageing and the Economy: A Literature Review of Political and Policy Mechanisms.” *Political Research Exchange* 3 (1), σελ. 1932532. <https://doi.org/10.1080/2474736x.2021.1932532>.

⁶³Bojar, Abel, and Tim Vlandas. 2021. “Group-Specific Responses to Retrospective Economic Performance: A Multilevel Analysis of Parliamentary Elections.” *Politics & Society* 49 (4), σελ. 517–48. <https://doi.org/10.1177/0032329221989150>.

Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στην Ευρώπη, το μέσο ποσοστό εξάρτησης των ηλικιωμένων (η αναλογία των ατόμων ηλικίας 65 ετών και άνω προς τα άτομα ηλικίας 20-64 ετών) προβλέπεται να διπλασιαστεί μεταξύ 2015 και 2050. Μια τέτοια εξέλιξη, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μέση αύξηση των δημοσίων δαπανών κατά 6-7% του ΑΕΠ στις χώρες μέλη του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) έως το 2050.⁶⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι και η Φινλανδία, η οποία τα τελευταία χρόνια έχει βιώσει ενδεχομένως τον υψηλότερο αντίκτυπο της δημογραφικής γήρανσης στην αύξηση του ΑΕΠ. Κατά την περίοδο 2019-2021, ήταν εμφανής μια απότομη πτώση 6% στην παραγωγικότητα της χώρας λόγω της μείωσης της συμμετοχής του ηλικιωμένου πληθυσμού στην εργασία, ενώ η δημογραφική γήρανση αναγνωρίζεται ως ένας ανησυχητικός παράγοντας που αναμένεται να επηρεάσει την ανάπτυξη της χώρας για τα επόμενα τρία έως πέντε έτη, εάν τα ποσοστά των γεννήσεων εξακολουθούν να βαίνουν μειούμενα.⁶⁵ Η αυξανόμενη επιβάρυνση της δημογραφικής γήρανσης υποδηλώνει ότι η Ευρώπη θα πρέπει να αναπτύξει αποτελεσματικές πολιτικές για την αντιμετώπιση του ζητήματος. Βάσει εκτιμήσεων, ήδη έχει διαθέσει κεφάλαια που υπερβαίνουν τα 3,7 δισεκατομμύρια δολάρια ΗΠΑ σε νέες επενδύσεις για την εφαρμογή του ευρωπαϊκού σχεδίου φροντίδας της τρίτης ηλικίας, το οποίο αποτελεί σημαντικό βήμα προς μια βιώσιμη λύση του δημογραφικού ζητήματος.⁶⁶ Οι λόγοι πίσω από την αύξηση των δημοσίων δαπανών είναι οι πιέσεις στα συνταξιοδοτικά συστήματα και η ταυτόχρονα αυξανόμενη ζήτηση για υγειονομική περίθαλψη. Με άλλα λόγια, η δημογραφική γήρανση δημιουργεί ανισορροπία στις δημόσιες δαπάνες και μπορεί επίσης να επηρεάσει την παραγωγή ανά άτομο.⁶⁷

Το ότι η παροχή υπηρεσιών υγείας και μακροχρόνιας φροντίδας στους ηλικιωμένους είναι δαπανηρή είναι ευρέως διαδεδομένο. Καθώς όμως οι ηλικιωμένοι

⁶⁴ Vo. “Ageing Population and Economic Growth in Developing Countries A Quantile Regression Approach”. όπ. π., σελ. 5.

⁶⁵ European Commission. 2021. The 2021 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2019-2070). Διαθέσιμο στο: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2021-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2019-2070_en [ανάκτηση 11.01.2024].

⁶⁶ Jayawardhana, Thaveesha, RuwanJayathilaka, ThamashaNimnadi, SachiniAnuththara, RidhmiKaradanaarachchi, KethakaGalappaththi, andThanujaDharmasena. 2023. “The Cost of Aging: Economic Growth Perspectives for Europe.” PLoS ONE 17 (6), σελ. 1–20. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0287207>.

⁶⁷ Vo. “Ageing Population and Economic Growth in Developing Countries A Quantile Regression Approach”. όπ. π., σελ. 5.

θα αποτελούν μελλοντικά μεγαλύτερο μερίδιο του πληθυσμού, οι δαπάνες για την υγεία αναμένεται να αυξηθούν αναλόγως και, χωρίς ανάληψη της ενδεδειγμένης πολιτικής δράσης, θα καταστούν μη βιώσιμες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται, ότι τα δεδομένα για τις δαπάνες υγειονομικής περίθαλψης ανά ηλικία στην ΕΕ δείχνουν ότι συνολικά το 2015, με εξαίρεση τα άτομα κάτω του 1 έτους και τα άτομα άνω των 90 ετών, οι κατά κεφαλήν δαπάνες υγειονομικής περίθαλψης αυξάνονται δυσανάλογα με το πέρας της ηλικίας, με ιδιαίτερα έντονη διαφορά από τα μέσα της δεκαετίας του '40 έως τα μέσα της δεκαετίας του '80. Αυτά τα πρότυπα διαφέρουν μεταξύ των χωρών. Στην Ουγγαρία, για παράδειγμα, τα στοιχεία δείχνουν ότι το κόστος υγειονομικής περίθαλψης του μέσου άνδρα ηλικίας 80 ετών ήταν 15,8 φορές μεγαλύτερο από αυτό του μέσου 20χρονου άνδρα το 2015, ενώ στην Κύπρο, το κόστος φροντίδας του μέσου άνδρα 80 ετών ήταν μόνο 2,7 φορές υψηλότερο από αυτό του μέσου 20χρονου άνδρα.⁶⁸

Επιπλέον, η επιβράδυνση της αύξησης του πληθυσμού οδηγεί σε μείωση της κατανάλωσης. Σε χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, το επίπεδο κατανάλωσης μεταξύ των ηλικιωμένων σε σχέση με την ομάδα ηλικίας 30-49 ετών μειώνεται. Αντίθετα, στις χώρες υψηλού εισοδήματος, η αύξηση της ηλικίας οδηγεί σε αύξηση του επιπέδου κατανάλωσης. Επιχειρώντας να εξηγήσουν αυτό το ζήτημα, οι Nagarajanetal.⁶⁹ αναφέρουν ότι η δημογραφική γήρανση επηρεάζει άμεσα το επίπεδο κατανάλωσης στα νοικοκυριά κατά μέσο όρο, επειδή αυτά τα είδη δεν παρέχουν πλέον καμία χρησιμότητα στο νοικοκυριό τους. Για παράδειγμα, σε μια χώρα της οποίας ο πληθυσμός γηράσκει, το γενικό ενδιαφέρον για την εκπαίδευση θα μειωθεί, καθώς αυτή η πληθυσμιακή ομάδα είναι πιο πιθανό να πληρώσει για ιατρική περίθαλψη. Καθώς οι άνθρωποι γηράσκουν οι προτιμήσεις και η ζήτηση τους αλλάζουν, ιδίως εφόσον στρέφονται προς τη ζήτηση για υγειονομική περίθαλψη.⁷⁰

⁶⁸CylusJonathan, Josep Figueras, Charles Normand. 2019. "The Economics of Healthy and Active Ageing Will Population Ageing Spell the End of the Welfare State? A review of evidence and policy options". Διαθέσιμο στο: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/331978/Policy-brief-1997-8073-2019-1-eng.pdf?sequence=5>[ανάκτηση 11.04.2024], σελ. 14-15.

⁶⁹Nagarajan, N, N Renuga, Aurora Texeira, and Sandra Silva. 2016. "The Impact of an Ageing Population on Economic Growth: An Exploratory Review of the Main Mechanisms." *Análise Social* 51 (8), σελ. 4-35.

⁷⁰Vo. "Ageing Population and Economic Growth in Developing Countries A Quantile Regression Approach". όπ. π., σελ. 5-6.

Επιπλέον, παράγοντες όπως το περιβάλλον, οι μεταφορές και η τεχνολογία έχουν αντίκτυπο στον τρόπο με τον οποίο αναπτύσσεται η οικονομία. Αυτοί οι παράγοντες επηρεάζονται επίσης από τη γήρανση του πληθυσμού. Από τη σκοπιά των δημοσίων δαπανών, όταν εξετάζεται η σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και περιβάλλοντος, τονίζεται ότι τόσο για την οικονομική ανάπτυξη, όσο και για ένα καθαρότερο περιβάλλον, οι κυβερνήσεις θα πρέπει να αναπτύσσουν και να εφαρμόζουν ισορροπημένες και βιώσιμες πολιτικές δημοσίων δαπανών. Η συμμετοχή των ηλικιωμένων σε περιβαλλοντικές δραστηριότητες θα τονώσει την οικονομική ανάπτυξη στο βαθμό που εκτιμούν αυτούς τους παράγοντες. Επιπρόσθετα, οι οικονομίες που επιδιώκουν να αποκτήσουν ανταγωνιστικό πλεονέκτημα μπορούν να αυξήσουν το επίπεδο ευημερίας τους και να επιτύχουν τους στόχους τους με την μετάβαση τους στη λεγόμενη κοινωνία της πληροφορίας.⁷¹ Η τεχνολογία της πληροφορίας έχει θετικό αντίκτυπο στην οικονομική ανάπτυξη. Μέσω της ενθάρρυνσης της εξοικείωσης των ηλικιωμένων με την τεχνολογία και την παραγωγική εργασία, η οικονομία της χώρας μπορεί να αναπτυχθεί σημαντικά.⁷²

Τέλος, υπάρχει μια κοινή πεποίθηση ότι οι ηλικιωμένοι «εξαρτώνται» από την οικονομική υποστήριξη της κοινωνίας, ιδιαίτερα από τους νεότερους, που βρίσκονται σε αμειβόμενη εργασία. Ωστόσο, οι παραδοσιακοί λόγοι υποστήριξης ηλικιωμένων (γνωστοί και ως λόγοι εξάρτησης) είναι συχνά παραπλανητικοί. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η πεποίθηση αυτή βασίζεται στην υπόθεσηνεργασίας ότι όλοι οι άνθρωποι πάνω από ένα συγκεκριμένο όριο ηλικίας (συνήθως ηλικίας 65 ετών) εξαρτώνται από την υποστήριξη όλων των ενηλίκων κάτω από αυτό. Ωστόσο, δεν συνταξιοδοτούνται και/ή εξαρτώνται όλα τα άτομα άνω των 65 ετών και πολλά άτομα σταματούν την αμειβόμενη εργασία σε ηλικίες κάτω των 65 ετών. Οι εναλλακτικές προσεγγίσεις για τη μέτρηση των δεικτών εξάρτησης προσπαθούν είτε να λάβουν υπόψη τις αλλαγές στην υγεία και την αναπηρία του πληθυσμού ή τις αλλαγές του ποσοστού των καταναλωτών και των παραγωγών στον πληθυσμό. Αυτοί

⁷¹İşık, Cem, Serdar Ongan, Umit Bulut, Sahir Karakaya, Muhammad Irfan, Rafael Alvarado, Munir Ahmad, and Abdul Rehman. 2021. "Reinvestigating the Environmental Kuznets Curve (EKC) Hypothesis by a Composite Model Constructed on the Armey Curve Hypothesis with Government Spending for the US States." *Environmental Science and Pollution Research*, October. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-16720-2>.

⁷²İşık, Cem. 2011. "The Importance of Creating a Competitive Advantage and Investing in Information Technology for Modern Economies: An ARDL Test Approach from Turkey." *Journal of the Knowledge Economy* 4 (4): 387–405. <https://doi.org/10.1007/s13132-011-0075-2>.

οι βελτιωμένοι δείκτες υποδηλώνουν ότι η γήρανση του πληθυσμού θα δημιουργήσει σημαντικά λιγότερες προκλήσεις από τις αναμενόμενες. Για παράδειγμα, εκτιμήσεις από το Ηνωμένο Βασίλειο δείχνουν ότι ενώ η παραδοσιακή αναλογία εξάρτησης θα αυξηθεί από 27% (2005–10) σε 41% (2045–50), το μερίδιο του ενήλικου πληθυσμού με αναπηρία θα παραμείνει αμετάβλητο στο 10 % κατά την ίδια περίοδο. Επιπλέον, ενώ οι δημόσιες μεταβιβάσεις χρηματοδοτούν την πλειοψηφία της κατανάλωσης μεταξύ ατόμων άνω των 65 ετών στην Ευρώπη, πολλοί ηλικιωμένοι χρηματοδοτούν μέρος της δικής τους κατανάλωσης από ιδιωτικές πηγές, για παράδειγμα, από περιουσιακά στοιχεία όπως αποταμιεύσεις και επενδύσεις. Η συσσώρευση αυτού του πλούτου των περιουσιακών στοιχείων μπορεί επίσης να συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη, εάν αυτά τα περιουσιακά στοιχεία μεταφραστούν σε αυξημένες κεφαλαιουχικές επενδύσεις.⁷³

⁷³ Cylus et al. “The Economics of Healthy and Active Ageing Will Population Ageing Spell the End of the Welfare State? A review of evidence and policy options”, όπ. π., σελ. 9-10.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΓΗΡΑΝΣΗΣ

Στο παρόν κεφάλαιο θα πραγματοποιηθεί η ανάλυση της δημογραφικής κατάστασης που επικρατεί στην Ελλάδα, αλλά και γενικότερα στην Ευρώπη. Θα περιγραφούν τα δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα της Ελλάδας για την περίοδο 2000-2023. Τα μεγέθη, τα οποία θα αναλυθούν σε σχέση με την οικονομία είναι η γεννητικότητα, η θνησιμότητα, η ηλικιακή σύνθεση του πληθυσμού ανά φύλο και ανά ηλικιακές ομάδες, η μετανάστευση, ο δείκτης γήρανσης και ο λόγος εξάρτησης. Απαραίτητο κρίνεται να διερευνηθούν σε συνδυασμό με τα παραπάνω ορισμένα καίρια δημοσιονομικά μεγέθη όπως τα δημόσια έσοδα, τα δημόσια έξοδα, καθώς επίσης οι κοινωνικές εισφορές και παροχές.

3.1 Η ΔΗΜΟΣΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

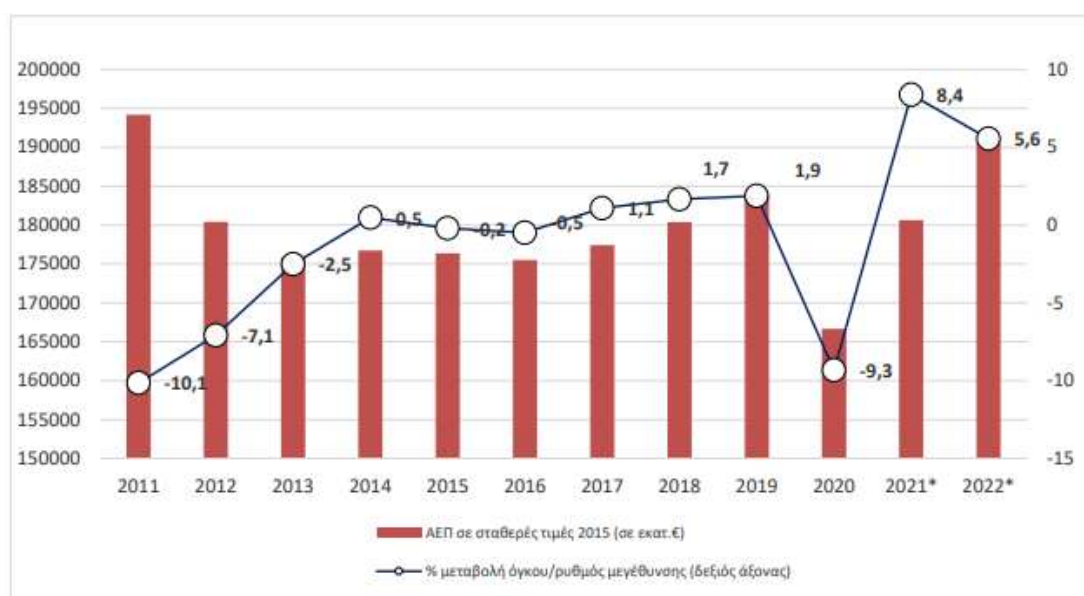
Για την κατάσταση, στην οποία βρίσκεται η ελληνική οικονομία από την πλευρά των δημοσιονομικών, μπορεί να βασιστεί κανείς σε δεδομένα, τα οποία μπορούν να αντληθούν από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία δηλαδή την ΕΛΣΤΑΤ, την Τράπεζα της Ελλάδος, την Eurostat, τον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΑΣΑ), από τον ΟΗΕ, την Παγκόσμια Τράπεζα, τα Υπουργεία Οικονομικών, το IOBE δηλαδή το Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών και φυσικά η Ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανασυγκρότησης και Ανάπτυξης.

Από την διάσκεψη του BrettonWoods, το 1944 έως και σήμερα το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν, δηλαδή το ΑΕΠ, αποτελούσε και αποτελεί το κύριο δείκτη που χρησιμοποιείται για την αποτύπωση του συνολικού μεγέθους μιας οικονομίας. Στην ουσία είναι το σύνολο των τελικών προϊόντων και υπηρεσιών που παράγονται σε μια οικονομία μια δεδομένη χρονική στιγμή. Για να μπορεί να υπολογιστεί το ΑΕΠ υπάρχουν συνήθως τρεις τρόποι⁷⁴. Αρχικά η προσέγγιση ως προς το προϊόν, έπειτα ως προς τη δαπάνη και τέλος η προσέγγιση ως προς το εισόδημα. Με βάση τα

⁷⁴Σαμαρτζής, Γιάννης, “Τι είναι και πώς υπολογίζεται το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) της χώρας”, *Η ΡΟΔΙΑΚΗ*, 13.07.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.rodiki.gr/article/479749/ti-einai-kai-pws-ypologizetai-to-akatharisto-egxwrio-proion-aep-ths-xwras> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

προηγούμενα, επειδή ότι παράγεται στην χώρα δαπανάται ως προς το υπάρχον εισόδημα, ισχύει η σχέση $Y=C+I+G+NX$. Όπου το Y είναι το ΑΕΠ ή η συνολική παραγωγή ή το συνολικό εισόδημα. Το C είναι η συνολική κατανάλωση, το I είναι οι επενδύσεις, το G είναι οι δαπάνες και το NX είναι οι καθαρές εξαγωγές, δηλαδή οι εξαγωγές μείον τις εισαγωγές των αγαθών και των υπηρεσιών.⁷⁵

Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ, το ΑΕΠ της Ελλάδας είχε ανοδική πορεία κατά τις περιόδους 2000-2007, 2017-2019, 2021-2022 και πτωτική τάση κατά την περίοδο 2008-2016 και το 2020 με αποκορύφωμα την πρώτη περίοδο της δημοσιονομικής προσαρμογής, όπου και δημιουργήθηκαν οι περισσότερες αλλαγές διαρθρωτικού περιεχομένου.⁷⁶ Παρακάτω παρουσιάζεται το διάγραμμα με το ΑΕΠ σε σταθερές τιμές του έτους 2015, καθώς και οι ρυθμοί ανάπτυξης (Διάγραμμα 1).

Διάγραμμα 1. Η εξέλιξη του ΑΕΠ της χώρας κατά το διάστημα 2011-2022. Πηγή: www.statistics.gr

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία του διαγράμματος 1, το ΑΕΠ του έτους 2022 σε τρέχουσες τιμές είναι κατά 13,8% μεγαλύτερο συγκριτικά με το έτος 2021. Η καταναλωτική δαπάνη το 2022 συγκριτικά με το 2021 παρουσίασε αύξηση κατά

⁷⁵Στο ίδιο.

⁷⁶ΕΛΣΤΑΤ. *Η Ελληνική Οικονομία*. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/the-greek-economy> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

12%, ενώ οι εισαγωγές αγαθών και υπηρεσιών αύξηση κατά 37,6%. Τέλος, οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών παρουσίασαν αύξηση 36,6% σε σχέση με το 2021.⁷⁷

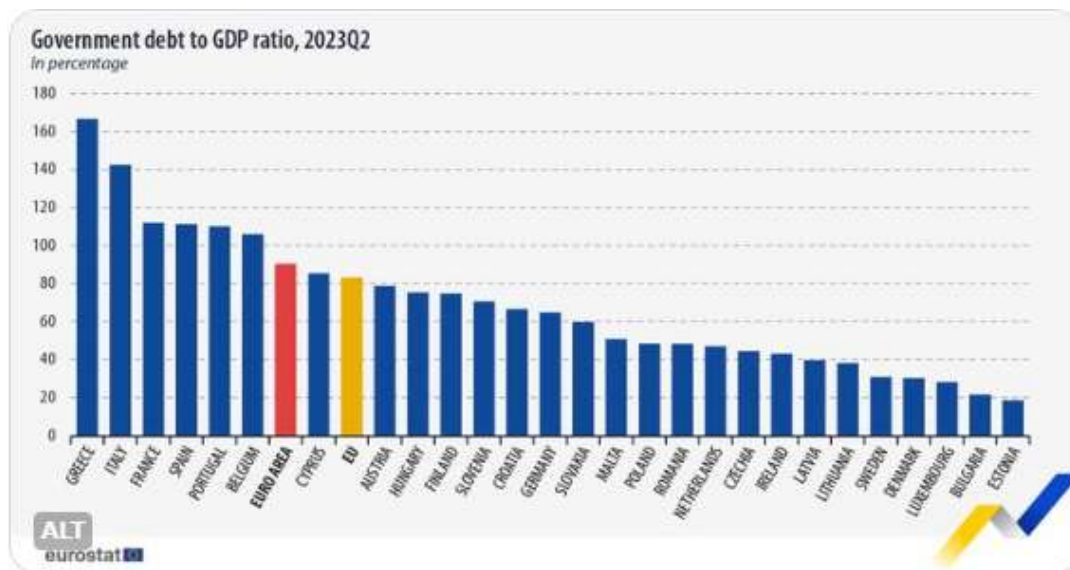

Διάγραμμα 2. Η Εξέλιξη του Δημοσίου Χρέους στην Ελλάδα ως προς το ΑΕΠ% την περίοδο 1980-2020. Πηγή: <https://jodi.graphics/9570>

Η οικονομία της Ελλάδας όπως αποτυπώνεται και παραπάνω (Διάγραμμα 1) απέκτησε θετικό πρόσημο κατά την περίοδο 2017-2019 ενώ αυτή η κατάσταση άλλαξε κατά την περίοδο της υγειονομικής κρίσης του κορονοϊού, με αποτέλεσμα να ανατραπεί η προοπτική της ανάπτυξης, την οποία φαινόταν ότι διέθετε μέχρι εκείνη την περίοδο. Σύμφωνα με την Ναυτεμπορική η Ελλάδα έχει το μεγαλύτερο δημόσιο χρέος στην Ε.Ε. σε ποσοστό που κυμαίνεται στα 166,5% του ΑΕΠ με δεύτερη χώρα την Ιταλία με ποσοστό 142,4% του ΑΕΠ, όπως φαίνεται και στο παρακάτω διάγραμμα της Eurostat(Διάγραμμα 3)κατά το πρώτο τρίμηνο του 2023.⁷⁸

⁷⁷ΕΛΣΤΑΤ. 2023. *Ετήσιοι Εθνικοί Λογαριασμοί. Έτος 2022 : 5,6%*. Διαθέσιμο στο: https://www.statistics.gr/el/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_javax.faces.resource=document&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_ln=downloadResources&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_documentID=508631&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_locale=el[τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

⁷⁸Η Ναυτεμπορική. 2023. “Eurostat: Στο 166,5% του ΑΕΠ το δημόσιο χρέος στην Ελλάδα”. *Η Ναυτεμπορική*, 23.10.2023. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/finance/economy/1528298/eurostat-sto-1665-toy-aep-to-dimosio-chreos-stin-ellada>[τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Διάγραμμα 3. Κυβερνητικό χρέος προς ΑΕΠ στις χώρες της ΕΕ. Πηγή: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-euro-indicators/w/2-23102023-BP>

Οι κανόνες που ισχύουν για την Ελλάδα αναφέρουν την απαίτηση για την μείωση του χρέους κατά 1/20 του υπερβάλλοντος ποσού του 60% του ΑΕΠ, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να πρέπει να έχει πρωτογενή πλεονάσματα, που θα πρέπει να κινούνται στο 6-7% του ΑΕΠ της ετησίως. Η πανδημία του κορονοϊού επέφερε την αναστολή των κανόνων αυτών, με χρέος έως και 60% αλλά και έλλειμμα έως 3% μέχρι το τέλος του 2022. Σύμφωνα με το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) αναμένεται πρωτογενές πλεόνασμα το 2025 στο 1%, ενώ το δημόσιο χρέος προβλέπεται ότι θα κυμαίνεται στα επίπεδα του 2019, ήτοι γύρω στο 185% του ΑΕΠ.⁷⁹

3.2 Ο ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ

Όταν λέμε προϋπολογισμός του κράτους εννοούμε την δημοσιονομική κατάσταση της οικονομίας η οποία συντάσσεται ανά έτος. Αφορά κυρίως το επόμενο έτος αλλά φυσικά σχετίζεται με το τρέχον έτος και σε απολογιστική βάση με το προηγούμενο έτος. Αποτελεί διοικητική πράξη καθώς με αυτό θεσπίζονται οι κανόνες δικαίου, κυρίως όμως θεωρείται νόμος του κράτους αφού ψηφίζεται από την Βουλή.⁸⁰

⁷⁹Η Ναυτεμπορική. 2021. “ ΔΝΤ: Πρωτογενή πλεονάσματα από το 2023 και μετά”.*Η Ναυτεμπορική*, 13.10.2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/finance/1178459/dnt-protogeni-pleonasmata-apo-to-2023-kai-meta/>[τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

⁸⁰Παπαηλίας, Θεόδωρος. 2017. *Παραδόσεις πολιτικής οικονομίας*. Αθήνα: Κριτική.

Κυρίως αποτυπώνει σε ποιον βαθμό και από πού θα μαζέψει τα έσοδα του το κράτος , πως θα γίνει η διαχείριση αυτών και σε ποιους θα τα διανείμει. Όταν τα έξοδα είναι περισσότερα από τα έσοδα στην περίπτωση αυτή ο προϋπολογισμός ονομάζεται ελλειμματικός με αποτέλεσμα να υπάρξει δανεισμός και δημιουργία χρέους.⁸¹ Το κράτος κατά την περίοδο του 1980 όπου υπήρχε έντονη παρεμβατική πολιτική το κράτος υπολόγιζε πρώτα τα έξοδα και έπειτα τα έσοδα του . Αυτό όμως άλλαξε καθώς πολύ από τους οικονομολόγους θεώρησαν ότι ήταν η κύρια πηγή δημιουργίας χρέους από την πολιτική που υπήρχε τότε την φιλελεύθερη πολιτική. Η δημιουργία του προϋπολογισμού κάθε έτος γίνεται για την εξυπηρέτηση και την ισορρόπηση του Δημοσίου χρέους υπό το πρίσμα του Συμφώνου Σταθερότητας και συνήθως απαιτεί να γίνει μείωση στις πρωτογενές δαπάνες αλλά ταυτόχρονα αύξηση των φόρων δηλαδή των φορολογικών εσόδων για την δημιουργία επαρκών πρωτογενών πλεονασμάτων.⁸²

Ο προϋπολογισμός , από τις απαρχές της εποχής της νεωτερικότητας, δηλαδή της οργάνωσης της αστικής δημοκρατίας, αποτελεί την κορυφαία πολιτική πράξη του έτους. Η υποβολή του εκάστοτε σχεδίου του, η συζήτηση και η έγκριση του από την κυρίαρχη και λαογένη νομοθετική λειτουργία είναι η σημαντικότερη στιγμή του κοινοβουλευτισμού όπως διαμορφώθηκε από την διάκριση των λειτουργιών. Ο κρατικός προϋπολογισμός του 2023 είναι μνημονιοκεντρικός ,υφesiaκός ,φοροεισπρακτικός και κοινωνιοκτόνος καθώς έχει συνταχθεί στα πλαίσια του ν.4270/2014.⁸³

Ο κρατικός προϋπολογισμός του 2023 είναι υφesiaκός αφού προβλέπει ανάπτυξη 1,8% σε σχέση με το πώς τοποθετούν οι διεθνείς και ευρωπαϊκοί θεσμοί την ανάπτυξη για το 2023 δηλαδή στο 0-1%.Ο συγκεκριμένος προϋπολογισμός για το 2023 προβλέπει περικοπές για υγεία, ανεργία, περίθαλψη, απασχόληση και ευάλωτα νοικοκυριά ύψους 2 δις ευρώ. Η μειωμένη ανάπτυξη σε συνδυασμό με την επανενεργοποίηση του ν.4270/2014 έχουν βάλει την σφραγίδα στον κρατικό προϋπολογισμό για το 2023.⁸⁴

⁸¹Παπαηλίας. *Παραδόσεις πολιτικής οικονομίας*. όπ. π.

⁸²Στο ίδιο.

⁸³ Μητρόπουλος Α. «*Το Μέλλον των Συντάξεων*»,σελ.65-66.

⁸⁴ Μητρόπουλος Α. «*Το Μέλλον των Συντάξεων*», σελ. 68.

3.3 ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΣΟΔΑ-ΕΞΟΔΑ

Από τους φόρους προέρχονται κυρίως οι συνολικές εισπράξεις του προϋπολογισμού του κράτους. Φόρος είναι μια πληρωμή υποχρεωτική, κατά κύριο λόγο, από την πλευρά του πολίτη προς το κράτος, χωρίς ωστόσο να υπάρχει συγκεκριμένη αντιπαροχή. Τα έσοδα που προέρχονται κυρίως από τους φόρους χρηματοδοτούν υπηρεσίες που προσφέρει το κράτος στους πολίτες όπως είναι η παιδεία, η υγεία, η δημόσια διοίκηση κ.ά. Ο προσωπικός φόρος εισοδήματος δρα κατασταλτικά ενώ ο φόρος μεταβίβασης ακινήτων δρα προληπτικά έναντι των εισοδηματικών ανισοτήτων, όταν αυτές ξεκινούν να δημιουργούνται. Τα τέλη αποτελούν κυρίως πληρωμή του πολίτη πάλι προς το κράτος με συγκεκριμένο αντίκτυπο, όπως τα τέλη κυκλοφορίας που πληρώνουν οι πολίτες για τις δαπάνες συντήρησης των δρόμων κ.λπ. Υπάρχουν και άλλες εισπράξεις του κράτους βέβαια, πέραν των φόρων όπως είναι η επιχειρηματική δραστηριότητα του κράτους, οι δασμοί, τα πρόστιμα, ο δημόσιος δανεισμός αλλά και τα προαναφερθέντα τέλη⁸⁵. Σημειώνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων του δημοσίου προέρχεται από τη φορολογία με ποσοστό πάνω από 90%

Η λειτουργία, αλλά και η δομή του φορολογικού μας συστήματος επηρεάζεται κυρίως από το τι μέγεθος έχει το συνολικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ, από την συμμετοχή κάθε τομέα της οικονομίας στο ΑΕΠ, από το μέγεθος της φοροδιαφυγής και της παράνομης οικονομίας, από το μέγεθος καθώς και την νομική μορφή της οργάνωσης της κάθε επιχείρησης, από τις κοινωνικές αξίες που υπάρχουν σε μια κοινωνία, από την τεχνολογία και σε τι επίπεδο αυτή βρίσκεται, καθώς και από την σχέση των μισθωτών και των αυτοαπασχολούμενων. Το σύστημα της φορολόγησης βασίζεται στη λογική της προοδευτικής φορολογίας των εισοδημάτων των φυσικών προσώπων και λιγότερο μέσω των άλλων φόρων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, οι πόροι αυτοί να μετακινούνται από τους πιο πλούσιους στους πιο «φτωχούς» και να αμβλύνεται η άνιση κατανομή του εισοδήματος. Το ποσό που πληρώνει κάθε πολίτης σε φόρους εξαρτάται από την φορολογική του βάση, αλλά και τον φορολογικό του συντελεστή. Όταν λέμε φορολογική βάση συνήθως εννοούμε το εισόδημα, οπότε λέγεται φόρος εισοδήματος, την περιουσία του, οπότε λέγεται φόρος περιουσίας, αλλά και την

⁸⁵ Παπαηλιάς, Θεόδωρος. 2011. *Εισηγήσεις Κοινωνικής Πολιτικής. Αγορά Εργασίας - Κράτος Πρόνοιας - Κοινωνική Ασφάλιση*. Αθήνα: Σημειώσεις της Δημόσιας Οικονομικής & Δημοσιονομικής Πολιτικής.

φορολογική του δαπάνη. Με τον όρο φορολογικός συντελεστής εννοούμε το ποσό του φόρου, που αντιστοιχεί σε κάθε μονάδα της φορολογικής βάσης του κάθε πολίτη και εκφράζεται ως ποσοστό.⁸⁶

Για να μην χρησιμοποιηθούν οι παραπάνω πόροι στην ιδιωτική οικονομία, το κράτος απορροφά μέσω της φορολογίας τα εισοδήματα, καθώς και αγοραστική δύναμη. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να επηρεάσει την προσφορά που υπάρχει για εργασία, την αποταμίευση των πολιτών, αλλά και την κατανάλωση. Επηρεάζει ακόμα και τις δαπάνες που υπάρχουν για επένδυση, αλλά και τις συνολικές δαπάνες της οικονομίας. Συνολικά διαμορφώνει το επίπεδο του συνολικού μας εθνικού εισοδήματος καθώς και την γενικότερη λειτουργία της οικονομίας.⁸⁷

Όσον αφορά τους άμεσους φόρους, αυτοί περιέχουν τον φόρο του εισοδήματος, καθώς και περιουσίας των επιχειρήσεων και των πολιτών. Οι έμμεσοι φόροι από την άλλη καταλαμβάνουν τον φόρο δαπάνης δηλαδή τον ΦΠΑ, αλλά και τους ειδικούς φόρους κατανάλωσης στο αλκοόλ, τον καπνό και την ενέργεια. Αυτοί οι φόροι επηρεάζουν τις χαμηλά εισοδηματικές ομάδες καθώς εφαρμόζεται η αντίστροφα προοδευτική και όχι η σκέτο προοδευτική φορολόγηση. Το παραπάνω έχει ως αποτέλεσμα να δημιουργεί και να αναπαράγει τις χρόνιες παθολογίες της ελληνικής οικονομίας όπως είναι η παραοικονομία, ο μεγάλος όγκος αυτοαπασχολούμενων στην Ελλάδα, η χαμηλή παραγωγικότητα και η προστιθέμενη αξία, η μεγάλη εξάρτηση που υπάρχει από τη κατανάλωση, η μεγάλη ανεργία, καθώς τέλος και το μικρό ποσοστό των πολιτών που είναι οικονομικά ενεργό.⁸⁸

Εάν συγκρίνουμε την τα κράτη μέλη της Ε.Ε. με την Ελλάδα, η τελευταία έχει μεγάλο κενό στα έσοδα της που προέρχονται από άμεσους φόρους, ενώ συγκριτικά έχει υψηλά έσοδα από έμμεσους φόρους. Το χαμηλό ύψος των άμεσων φόρων στην Ελλάδα αποδεικνύει το γεγονός ότι υπάρχει στη χώρα μεγάλο ποσοστό φοροδιαφυγής και αδήλωτων εισοδημάτων. Επιπλέον, μετά τα εισαγωγικά κλιμάκια του εισοδήματος, οι πολύ υψηλοί φόροι που υπάρχουν στην εργασία και η υστέρηση στα έσοδα που αντιστοιχούν σε αυτούς τους μισθούς, δίνουν μια ενδεικτική εικόνα για

⁸⁶Παπαηλίας, 2011. *Εισηγήσεις Κοινωνικής Πολιτικής. Αγορά Εργασίας - Κράτος Πρόνοιας - Κοινωνική Ασφάλιση*, όπ. π.

⁸⁷Στο ίδιο

⁸⁸Παπαηλίας, 2011. *Εισηγήσεις Κοινωνικής Πολιτικής. Αγορά Εργασίας - Κράτος Πρόνοιας - Κοινωνική Ασφάλιση*, όπ. π.

τον αριθμό των ατόμων που είναι οικονομικά ενεργοί σε μια κοινωνία, την υψηλή ανεργία αλλά και το ποσοστό της αδήλωτης ή υποδηλωμένης εργασίας.⁸⁹

Η αυξημένη φορολογία που υπάρχει στην Ελλάδα, καθώς και η χαμηλή εμπιστοσύνη που υπάρχει από τους πολίτες στο φορολογικό σύστημα, έχει οδηγήσει τα άτομα να φοροδιαφεύγουν. Η φοροδιαφυγή απεικονίζεται στην έμμεση φορολογία, καθώς εμπεριέχεται σε ένα μεγάλο ποσοστό υπηρεσιών που αντικατοπτρίζεται κυρίως στο ΦΠΑ και δραστηριοποιείται στην παραοικονομία και φυσικά δεν καταγράφεται. Στην Ελλάδα αυτό το ποσοστό είναι στο 33,6% της συνολικής φορολογικής απαίτησης δηλαδή το δεύτερο μεγαλύτερο ποσοστό στην Ε.Ε.⁹⁰

Αυτό που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια στην οικονομία, είναι η αδυναμία του κρατικού προϋπολογισμού στην επίτευξη των στόχων που τίθενται από την Ε.Ε, παρά το γεγονός ότι υπάρχει μεγάλο ποσοστό αυξημένης φορολογικής επιβάρυνσης τόσο στο εισόδημα, όσο και στην περιουσία των πολιτών, αλλά και στην έμμεση φορολογία.⁹¹ Σε μια μελέτη που εκπονήθηκε από τον ΟΟΣΑ, βρέθηκε ότι υπάρχει μεγάλη αρνητική σχέση μεταξύ των φόρων του κατά κεφαλήν ΑΕΠ της οικονομίας έχοντας ως αποτέλεσμα την υψηλή φορολογία και την μείωση της οικονομικής μεγέθυνσης και κατά συνέπεια σημαντικών προβλημάτων τόσο στην αποταμίευση και την επένδυση, όσο και στην προσφορά εργασίας.⁹²

Συμπερασματικά λοιπόν, η αδυναμία που υπάρχει από την πλευρά του κράτους να ελαττώσει την φοροδιαφυγή, την φοροαποφυγή και την παραοικονομία, καθώς και να μπορεί να διαχειρίζεται την πορεία των δημόσιων δαπανών έχει ως αποτέλεσμα να υπάρχει διεύρυνση των ελλειμμάτων, του δημόσιου χρέους, αλλά και των ανισοτήτων, που δημιουργούνται στην οικονομία της Ελλάδας. Ο δημόσιος δανεισμός, που συνιστά και πηγή εσόδων είναι πολύ σημαντικός, καθώς επιβαρύνει τη χώρα με τόκους, που θα πρέπει στο σύνολο τους να εξοφλήσουν οι επόμενες

⁸⁹Πισσαρίδης, Χριστόφορος, Βαγιανός, Δημήτρης, Βέττας, Νίκος, και Μεγήρ, Κ. 2020. *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία*. Διαθέσιμο στο: https://www.government.gov.gr/wp-content/uploads/2020/08/GROWTH_PLAN_INTERIM.pdf [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

⁹⁰Στο ίδιο.

⁹¹Ινστιτούτο Εργασίας - ΙΝΕ ΓΣΕΕ. 2021. *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Διαθέσιμο στο: <https://www.inegsee.gr> [τελευταία πρόσβαση 07.01.2024].

⁹²Leibfritz, Willi, John Thornton, and Alexandra Bibbee. 1997. "Taxation and Economic Performance" *OECD Economics Department Working Papers*. <https://doi.org/10.1787/18151973>.

γενιές. Αυτό έχει ως αντίκτυπο την υπογεννητικότητα και την μείωση των γεννήσεων. Ο στόχος τώρα στρέφεται στις επενδύσεις με απώτερο σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας της οικονομίας.

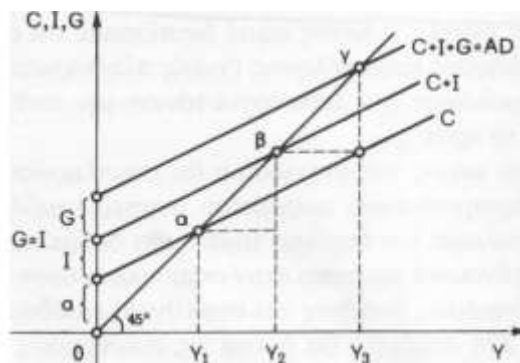
Η αύξηση της αστικοποίησης πολλές φορές σύμφωνα με τους οικονομολόγους οδηγεί στην όξυνση των δραστηριοτήτων του δημοσίου, όπως είναι η δημόσια διοίκηση, η δικαιοσύνη, η εκπαίδευση, η ασφάλεια, η υγεία κα με σκοπό την οικονομική ανάπτυξη. Στην οικονομική θεωρία λοιπόν υπάρχουν δυο αντίθετες οικονομικές απόψεις όσον αφορά την σχέση που υπάρχει μεταξύ της οικονομικής ανάπτυξης και των δημόσιων δαπανών.⁹³

Σύμφωνα με την πρώτη, υποστηρίζεται η ενεργή συμμετοχή της κυβέρνησης στην οικονομική και κοινωνική ζωή των ατόμων, θεωρώντας ότι η δαπάνες της κυβέρνησης είναι μια εξωγενής πολιτική και έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του εθνικού εισοδήματος. Αυτή η θεωρία βασίζεται στον John Maynard Keynes. Η δεύτερη θεωρία η οποία είναι η θεωρία του οικονομολόγου Adam Smith προσδίδει παθητικό ρόλο στην κυβέρνηση αναφέροντας ότι η αύξηση του εθνικού εισοδήματος προκαλεί ταυτόχρονη αύξηση των δαπανών της κυβέρνησης. Οι δημόσιες δαπάνες, κυρίως, όταν υπάρχει ελλειμματικός προϋπολογισμός, αποσκοπούν στην εφαρμογή αντικυκλικής πολιτικής από το κράτος, ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει τον πληθωρισμό και την αντίστοιχη ύφεση της οικονομίας, τα έργα των υποδομών, την αναδιανομή του εισοδήματος και φυσικά πως οι πόροι της οικονομίας θα δοθούν για αγαθά και υπηρεσίες στο κράτος.⁹⁴

Οι δημόσιες δαπάνες επηρεάζουν το εθνικό προϊόν και αυτό είναι αντιληπτό όταν προσθέσουμε στο οικονομικό κύκλωμα $Y=C+G+I$ το κράτος. Έτσι, θα προκύψει το $AD=C+G+I$. Όσο αυξάνονται οι δημόσιες δαπάνες τόσο θα αυξηθεί το εισόδημα Y .

⁹³Barkin, Kenneth.1969. "Adolf Wagner and German Industrial Development", *The Journal of Modern History*, 41, 2,σελ. 144-159.

⁹⁴Παπαηλίας. *Εισηγήσεις Κοινωνικής Πολιτικής. Αγορά Εργασίας - Κράτος Πρόνοιας - Κοινωνική Ασφάλιση*, όπ. π.

Διάγραμμα 4. Δημόσιες δαπάνες και εισόδημα

Στο παραπάνω διάγραμμα φαίνεται ότι η οικονομία αρχικά βρίσκεται σε ισορροπία στο σημείο α. Έπειτα από επενδύσεις I (δαπάνες για αγορά κεφαλαιουχικών αγαθών), το εισόδημα αυξάνεται από Y_1 σε Y_2 . Η αύξηση αυτή των δημοσίων δαπανών G το εισόδημα επιπλέον αυξάνεται σε Y_3 .⁹⁵

Οι δημόσιες δαπάνες που έχουν ως κριτήριο τον τομέα που απευθύνονται διακρίνονται σε δαπάνες για εθνική άμυνα, δημόσια διοίκηση, τη δικαιοσύνη, την υγεία και πρόνοια, την εκπαίδευση κ.λπ. Όσον αφορά τις δαπάνες με κοινωνικά και οικονομικά κριτήρια, διακρίνονται σε αγορά αγαθών και υπηρεσιών και στις μεταβιβαστικές πληρωμές. Στις πρώτες μπορούν να προστεθούν οι καταναλωτικές δημόσιες δαπάνες μικρής περιόδου, όπως οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων, αλλά καλύπτονται από την φορολογία, καθώς και οι δαπάνες για δημόσιες επενδύσεις με σκοπό το μακροπρόθεσμο όφελος και μπορούν προέρχονται είτε από εσωτερικό, είτε από εξωτερικό δανεισμό. Οι δημόσιες επενδύσεις αφορούν κυρίως τη δημιουργία υποδομών όπως είναι τα σχολεία, τα νοσοκομεία, οι εθνικοί δρόμοι και εξυπηρετούν οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες της Ελλάδας. Αυτό το πρόγραμμα βέβαια στην Ελλάδα πολλές φορές υπόκειται σε μεγάλες περικοπές. Όσον αφορά τις μεταβιβαστικές πληρωμές του δημοσίου, αυτές περιέχουν τις μεταβιβάσεις εισοδήματος για συντάξεις και κοινωνικές παροχές, όπως το επίδομα ανεργίας και τις μεταβιβάσεις κεφαλαίου προς τις επιχειρήσεις, όπως τα δάνεια των επιχειρήσεων, αλλά και των πολιτών για την απόκτηση πρώτης κατοικίας. Υπολογίζεται ότι αυτά αποτελούν περίπου το 16% του ΑΕΠ.⁹⁶

⁹⁵Στο ίδιο.

⁹⁶Παπαηλίας. *Εισηγήσεις Κοινωνικής Πολιτικής. Αγορά Εργασίας - Κράτος Πρόνοιας - Κοινωνική Ασφάλιση*, όπ. π.

Κάθε κυβερνητική πολιτική εφαρμόζει την δική της την οικονομική και κοινωνική πολιτική, προκειμένου να είναι σε θέση να μεταβάλει το μέγεθος, αλλά και την κατανομή της κάθε δαπάνης. Οι δαπάνες που θεωρούνται ανελαστικές είναι εκείνες των συντάξεων, που συμβάλουν στην άσκηση της δημοσιονομικής πολιτικής. Πριν από την οικονομική κρίση, οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων εμπεριέχονταν στις ανελαστικές δαπάνες, καθώς το κράτος είχε θεσπίσει τη μονιμότητα των υπαλλήλων αυτών. Σε συνέχεια όμως της επιβολής των μνημονίων στην Ελλάδα, η ανελαστικότητα αυτών των δαπανών έγινε παρελθόν, καθώς σημειώθηκαν απολύσεις και μειώσεις των μισθών έχοντας ως αποτέλεσμα οι συντάξεις και το κοινωνικό κράτος να μειωθούν σημαντικά. Η μείωση της οικονομικής δραστηριότητας λόγω του ΔΝΤ οδήγησε στη περικοπή των δαπανών του δημοσίου για κατανάλωση, μισθούς, συντάξεις, κοινωνικά επιδόματα, αλλά και για τις δημόσιες επενδύσεις δημιουργώντας την ύφεση και τον περιορισμό των δημόσιων εσόδων.⁹⁷

Σήμερα, το ΔΝΤ εκτιμά την μείωση των δημόσιων δαπανών μέχρι το 2026. Από το υψηλό επίπεδο του 60,7% του ΑΕΠ το 2020 εξαιτίας και των μέτρων που ελήφθησαν λόγω της πανδημίας, στο 50,2% του ΑΕΠ το 2024, στο 49,1% του ΑΕΠ το 2025 και στο 48,3% το 2026. Στην Ευρωζώνη το αντίστοιχο ποσοστό θα κυμανθεί από το 46,9% στο 53,8% του ΑΕΠ⁹⁸.

3.4 ΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ & ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΓΗΡΑΝΣΗ

Ο θεσμός του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα είχε θεμελιωθεί, αλλά κατοχυρώθηκε συνταγματικά στην αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 (άρθρο 25 παρ. 1) ως βασικός θεσμός της οργάνωσης και λειτουργίας του κράτους, αλλά κυρίως του κράτους δικαίου. Το κοινωνικό κράτος είναι άμεσα συνυφασμένο με τη δημογραφική γήρανση, εφόσον αυτή επιφέρει αυξανόμενες ανάγκες για την παροχή υπηρεσιών υγείας, αλλά και κοινωνικής πρόνοιας στον ηλικιωμένο πληθυσμό, η ραγδαία αύξηση του οποίου έρχεται να ασκήσει έντονες πιέσεις στα συστήματα

⁹⁷Ινστιτούτο Εργασίας - ΙΝΕ ΓΣΕΕ. 2021. *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, όπ. π.

⁹⁸Ναυτεμπορική. 2021. *ΔΝΤ: Πρωτογενή πλεονάσματα από το 2023 και μετά*, όπ. π.

υγείας και πρόνοιας, περιορίζοντας ενδεχομένως την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών.⁹⁹

Καθώς το τμήμα του πληθυσμού σε μεγαλύτερη ηλικία αυξάνεται, υπάρχουν ανησυχίες για το πώς οι κοινωνίες θα ανταποκριθούν στις αναμενόμενες ανάγκες υγείας και μακροχρόνιας περίθαλψης των ηλικιωμένων, ενώ ταυτόχρονα θα αντιμετωπίσουν βραδύτερη ανάπτυξη της οικονομικής παραγωγής λόγω ενός σχετικά μικρότερου ποσοστού του πληθυσμού, που βρίσκεται στις παραγωγικές ηλικίες. Έχει αναγνωριστεί ευρέως ότι η γήρανση του πληθυσμού θα μπορούσε να προκαλέσει διαρθρωτικές αλλαγές με επίκεντρο τη μείωση του εργατικού δυναμικού, από τη μία πλευρά, και μια διευρυνόμενη εξάρτηση από τη γενναιοδωρία του κράτους πρόνοιας, από την άλλη.¹⁰⁰ Δεδομένης της αντιληπτής κλίμακας των μελλοντικών προκλήσεων, ορισμένοι πολιτικοί σχολιαστές προβλέπουν βραδύτερη ανάπτυξη της οικονομικής παραγωγής και αμφισβητούν τη βιωσιμότητα των κρατών πρόνοιας μελλοντικά, ενώ προτείνουν να μειωθεί η κλίμακα και το εύρος της κάλυψης, προκειμένου να εξισορροπηθεί η δυσμενής επίδραση της δημογραφικής γήρανσης.¹⁰¹

Οι Naumman & Hess αναγνωρίζουν τη μετανάστευση και τη γήρανση του πληθυσμού ως τις δύο κυρίαρχες δημογραφικές τάσεις στη Δυτική Ευρώπη και υποστηρίζουν ότι οι αυξανόμενοι δείκτες εξάρτησης έχουν αυξήσει το κόστος για το κράτος πρόνοιας, ενώ συνεπάγονται με ελλείψεις (ειδικευμένου) εργατικού δυναμικού. Ενώ η μετανάστευση κυμαίνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα, προκειμένου να εξισορροπήσει αυτές τις δημογραφικές τάσεις, αυτή έχει αναδειχθεί σε ένα ιδιαίτερος πολιτικοποιημένο θέμα, εφόσον η εθνοτική ετερογένεια έχει συνέπειες για

⁹⁹Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης ΚΕΔΕ. 2023. «Μείωση και Γήρανση του πληθυσμού των Δήμων στην Ελλάδα: Υφιστάμενη Κατάσταση, Τάσεις Μεταβολής και Διατύπωση Προτάσεων Πολιτικής». Διαθέσιμο στο: https://www.ita.org.gr/el/images/meletes_ita/%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7_%CE%99%CE%A4%CE%91_-_%CE%9C%CE%B5%CE%AF%CF%89%CF%83%CE%B7_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%93%CE%AE%CF%81%CE%B1%CE%BD%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%94%CE%AE%CE%BC%CF%89%CE%BD_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-F.pdf [ανάκτηση 12.04.2024], σελ. 58-59.

¹⁰⁰Razin, Assaf, and Alexander Schwemmer. 2022. "Ageing and Welfare State Policy: A Macroeconomic Perspective." *Journal of Government and Economics* 5, σελ. 100030. <https://doi.org/10.1016/j.jge.2022.100030>.

¹⁰¹Cylus et al. "The Economics of Healthy and Active Ageing Will Population Ageing Spell the End of the Welfare State? A review of evidence and policy options", όπ. π., σελ. 13.

την αλληλεγγύη και την υποστήριξη του κράτους πρόνοιας. Ως εκ τούτου, υποστηρίζουν ότι οι αντιδράσεις του κοινού στη μετανάστευση ενδέχεται να διαμορφώσουν περαιτέρω τις πολιτικές ευκαιρίες για περαιτέρω προσαρμογή του κράτους πρόνοιας στο μέλλον.¹⁰²

Εν γένει, αυτό που χαρακτηρίζει το κοινωνικό κράτος είναι η κοινωνική ασφάλιση και η εκπαίδευση, μέσω των οποίων διαφαίνεται η κοινωνική πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης με στόχο την εξάλειψη των κοινωνικών αποκλεισμών. Αυτό μπορεί να γίνει κυρίως μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος και της συρρίκνωσης των ατελειών της αγοράς, οι επιπτώσεις των οποίων επηρεάζουν δυσμενέστερα τα φτωχά και γενικότερα τα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα. Η κοινωνική ασφάλιση υπάρχει στην κοινωνία μέσω των ασφαλιστικών ταμείων, τα οποία υπάγονται στο Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης και Κοινωνικής Αλληλεγγύης. Αυτή προσφέρει υπηρεσίες υγείας και εξασφαλίζει πόρους στους άνεργους, όπως επιδόματα ανεργίας και στους μη οικονομικά ενεργούς όπως συντάξεις γήρατος, αναπηρίας και θανάτου. Επίσης, προστατεύει την οικογένεια με οικογενειακά επιδόματα, επιδόματα τέκνων και βρεφονηπιακών σταθμών, αλλά και τις ευαίσθητες κοινωνικές ομάδες με το φοιτητικό επίδομα, επιδόματα ορεινών και μειονεκτικών περιοχών και το επίδομα θέρμανσης). Το ασφαλιστικό σύστημα της Ελλάδας είναι διανεμητικό (*pay as you go*), δηλαδή οι υποχρεωτικές εισφορές των σημερινών εργαζόμενων και εργοδοτών πληρώνουν τις τρέχουσες συντάξεις των συνταξιούχων. Τα έσοδα αυτών προέρχονται από τις ασφαλιστικές εισφορές των εργαζομένων και των εργοδοτών, από τις προσόδους περιουσίας, την απόδοση των κεφαλαίων των αποθεματικών, τις κρατικές επιχορηγήσεις και κοινωνικούς πόρους¹⁰³.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο Σύνταγμα της χώρας παρέχονται τα εχέγγυα για την ανάπτυξη δημογραφικών πολιτικών, εφόσον μεταξύ άλλων υπάρχουν προβλέψεις για την προστασία της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, της οικογένειας, της υγείας και του γήρατος εν γένει. Ειδικότερα, στο άρθρο 21 παρ. 1 προβλέπεται η προστασία της οικογένειας ως ακολούθως: «Η οικογένεια, ως θεμέλιο

¹⁰²Naumann, Elias, and Moritz Hess. 2021. "Population Ageing, Immigration and the Welfare State: The Political Demography in Western Europe," January, σελ.351–371. https://doi.org/10.1007/978-3-030-73065-9_14.

¹⁰³Νόμος 4670/2020 (ΦΕΚ 43/Α/28-2-2020): Ασφαλιστική μεταρρύθμιση και ψηφιακός μετασχηματισμός Εθνικού Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (e-Ε.Φ.Κ.Α.) και άλλες διατάξεις.

της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους. Το Κράτος μεριμνά για τη διασφάλιση συνθηκών αξιοπρεπούς διαβίωσης όλων των πολιτών μέσω ενός συστήματος ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, όπως ο νόμος ορίζει». Η οικογένεια εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να θεωρείται αναντικατάστατος θεσμός. Ο θεσμός αυτός αποτέλεσε, σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες από τα βάθη των αιώνων, το βάθρο για την βιολογική και κοινωνική αναπαραγωγή. Μέσα στην οικογένεια υπάρχουν οι καλύτερες συνθήκες και προϋποθέσεις για την υγιή ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων, και μέσα σε αυτή διαπλάθονται και μεταβιβάζονται τα ήθη, τα έθιμα, οι θεσμοί και οι αξίες της εκάστοτε κοινωνίας στο παιδί, το οποίο με την σειρά του θα διαμορφώσει την αυριανή κοινωνία.¹⁰⁴ Η λήψη μέτρων για την προστασία της μητρότητας μπορεί να συμβάλει θετικά στην αύξηση των γεννήσεων και τη βελτίωση του φυσικού ισοζυγίου, ενώ η διασφάλιση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος αφορά πέραν της προστασίας των κοινωνικά ευάλωτων και την προστασία των ηλικιωμένων, υπό τη μορφή χορήγησης σύνταξης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με αυτή την παράγραφο, η Πολιτεία πρέπει να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα ώστε κάθε μητέρα να μπορεί να φέρει στο κόσμο και να μεγαλώσει τα παιδιά της κάτω από κοινωνικές, οικονομικές και νομικές συνθήκες τέτοιες, τέτοιες που να συμβάλλουν στη σωματική και ψυχική υγεία των παιδιών.¹⁰⁵ Στην δεύτερη παράγραφο του άρθρου 21, αναφέρεται ότι οι πολύτεκνες οικογένειες, μεταξύ άλλων ηλικιακών ομάδων, διαθέτουν το δικαίωμα ειδικής φροντίδας από το Κράτος, με τη διάταξη αυτή να αποτελεί αντίστοιχα τη νομική βάση για την ανάπτυξη πολιτικών που ενθαρρύνουν την απόφαση απόκτησης περισσότερων παιδιών και άρα αποτελούν κρίσιμα μέτρα για την πάταξη της υπογεννητικότητας που μαστίζει τη χώρα. Στο άρθρο 21 παρ. 3, θεμελιώνεται η προστασία του δικαιώματος της υγείας ως ακολούθως: «Το Κράτος μεριμνά για την υγεία των πολιτών και παίρνει ειδικά μέτρα για την προστασία της νεότητας, του γήρατος, της αναπηρίας και για την περίθαλψη των απόρων». Παρατηρείται ότι γίνεται ειδική μνεία για την περίπτωση των ηλικιωμένων, που αποτελούν μια ολοένα αυξανόμενη ομάδα του ελληνικού πληθυσμού. Ακόμη στην παράγραφο 5 του ίδιου άρθρου του Συντάγματος υπάρχει ρητή αναφορά στην υποχρέωση του κράτους να αναπτύσσει δημογραφικές πολιτικές

¹⁰⁴ Ρομπόκου-Καραγιαννη Α., «Το δημογραφικό ως το θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα της Ελλάδος»,σελ.25.

¹⁰⁵ Ρομπόκου-Καραγιαννη Α., «Το δημογραφικό ως το θεμελιώδες κοινωνικό πρόβλημα της Ελλάδος»,σελ.33.

ως εξής: «Ο σχεδιασμός και η εφαρμογή δημογραφικής πολιτικής, καθώς και η λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων αποτελεί υποχρέωση του Κράτους».¹⁰⁶ Σημαντικό θα ήταν να γίνει αναφορά και στο άρθρο 5 παρ., όπου αναγνωρίζεται το δικαίωμα ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και ελεύθερης συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, εφόσον συνιστά αναγνώριση της οικονομικής και επαγγελματικής ελευθερίας του ατόμου και υπό το πρίσμα των δημογραφικών πολιτικών μπορεί να γίνει αντιληπτό ως υποχρέωση του κράτους να προστατεύει την ισότιμη συμμετοχή των ηλικιωμένων στην κοινωνία, αλλά και παράλληλα την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας από τον ενεργό πληθυσμό.

Τις τελευταίες δεκαετίες το Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλισης στη χώρα μας έχει αλλάξει με σκοπό την οικονομική βιωσιμότητα, προκειμένου να έχει δηλαδή την ικανότητα να καλύψει τους σημερινούς και μελλοντικούς ασφαλισμένους, καθώς και την κοινωνική αποτελεσματικότητα. Το 2008 ενοποιήθηκαν όλα τα ασφαλιστικά ταμεία σε 5 κύριας ασφάλισης, 6 επικουρικής και 2 πρόνοιας. Το 2015, στο πλαίσιο του Τρίτου Μνημονίου Συνεργασίας με το ΔΝΤ, προβλέφθηκε η ένταξη όλων των δημόσιων συνταξιοδοτικών ταμείων σε ένα κύριο ταμείο κοινωνικής ασφάλισης και συλλογής εισφορών, τον Ενιαίο Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (ΕΦΚΑ)¹⁰⁷. Ο ΕΦΚΑ ξεκίνησε να λειτουργεί το 2017 και στο πλαίσιο εισαγωγής των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) στο δημόσιο, δημιουργήθηκε το 2020 ένας ενοποιημένος ψηφιακός οργανισμός ο e-ΕΦΚΑ παρέχοντας ψηφιακές υπηρεσίες προς τους πολίτες.¹⁰⁸

Ανακεφαλαιώνοντας λοιπόν, η οικονομική κρίση και τα μνημόνια διαμόρφωσαν την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της χώρας και επιβάρυναν το δημογραφικό πρόβλημα, το οποίο με την σειρά του επέδρασε αρνητικά στα δημόσια οικονομικά.

¹⁰⁶Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης ΚΕΔΕ. 2023. όπ. π., σελ. 58-59.

¹⁰⁷Νόμος 4387/2016 (ΦΕΚ 85/Α/12-05-2016): Ενιαίο Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλειας – Μεταρρύθμιση ασφαλιστικού – συνταξιοδοτικού συστήματος – Ρυθμίσεις φορολογίας εισοδήματος και τυχερών παιγνίων και άλλες διατάξεις

¹⁰⁸Νόμος 4670/2020 (ΦΕΚ 43/Α/28-2-2020): Ασφαλιστική μεταρρύθμιση και ψηφιακός μετασχηματισμός Εθνικού Φορέα Κοινωνικής Ασφάλισης (e-Ε.Φ.Κ.Α.) και άλλες διατάξεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4-ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΓΗΡΑΝΣΗ

4.1 ΥΓΕΙΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ & COVID-19

Αναμφίβολα, η πανδημία του COVID-19 προκάλεσε σοβαρές αναταράξεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή σε παγκόσμια κλίμακα. Πολλές κυβερνήσεις επέβαλαν προσωρινούς περιορισμούς στις μετακινήσεις, τη διέλευση των εθνικών και διεθνών συνόρων, τη συμμετοχή σε κοινωνικές εκδηλώσεις, την εργασία από το σπίτι, κ.λπ. σε μια προσπάθεια να επιβραδύνουν την εξάπλωση της νόσου. Κατά συνέπεια, σημειώθηκε μείωση της οικονομικής δραστηριότητας και αύξηση της ανεργίας, επιφέροντας σημαντική οικονομική πίεση για πολλά νοικοκυριά. Ο αντίκτυπος λοιπόν της πανδημίας έγινε αισθητός σε κάθε γωνιά του πλανήτη.¹⁰⁹

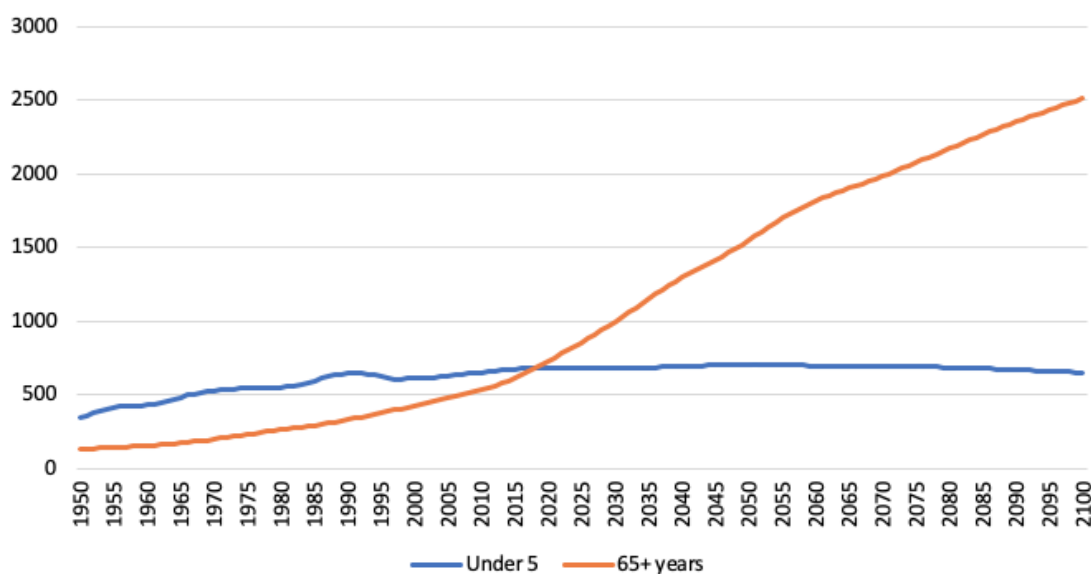
Ενώ ο COVID-19 μπορεί να προκαλέσει σοβαρή ασθένεια, νοσηλεία και θάνατο σε οποιαδήποτε ηλικία, οι σοβαρές εκδηλώσεις της νόσου δεν εντοπίζονται τόσο σε νεαρά άτομα, αλλά επηρεάζουν κατά κύριο λόγο άτομα ηλικίας άνω των 55 ετών, με λογαριθμική αύξηση, καθώς αυξάνεται η ηλικία. Παρά το γεγονός ότι έχει σημειωθεί σημαντική πρόοδος στη διανομή εμβολίων στην πλειοψηφία των ανεπτυγμένων χωρών, οι παγκόσμιες προσπάθειες για την επίτευξη υψηλών επιπέδων εμβολιασμού κινούνται μάλλον με βραδείς ρυθμούς, γεγονός που τονίζει τη σημασία λήψης πρόσθετων μέτρων δημόσιας υγείας. Επιπλέον, η ικανότητα των χωρών με χαμηλότερο εισόδημα να επιτύχουν την εμβολιαστική κάλυψη του μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού παραμένει περιορισμένη.¹¹⁰

Σε συνέχεια του επιδημικού ξεσπάσματος, οι ερευνητές και οι ιθύνοντες σε υψηλό πολιτικό επίπεδο ανέτρεξαν στις εμπειρίες, που αντλήθηκαν από τη μεγάλη πανδημία της γρίπης του 1918-1920. Ωστόσο, υπάρχει μια ειδοποιός διαφορά της

¹⁰⁹International Organisation for Migration (IOM). 2020. *IOM COVID-19 Impact on Key Locations Of Internal Mobility Weekly Analysis 24 June 2020*. Διαθέσιμο στο: <https://migration.iom.int/reports/iom-covid-19-impact-key-locations-internal-mobility-weekly-analysis-24-june-2020?close=true&covid-page=1> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

¹¹⁰Clarfield, A. Mark, and Tzvi Dwolatzky. 2021. "Age and Ageing during the COVID-19 Pandemic; Challenges to Public Health and to the Health of the Public." *Frontiers in Public Health* 9 (October). <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.655831>.

πανδημίας του COVID-19, που την καθιστά μοναδική για την ανθρωπότητα. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1, το 2018, για πρώτη φορά στην ιστορία, ο αριθμός των ατόμων >65 ήταν μεγαλύτερος από τον αριθμό των παιδιών < 5 ετών.¹¹¹Επειδή το ποσοστό θνησιμότητας από τον COVID-19 αυξάνεται απότομα με την ηλικία, αυτό έχει εξαιρετικά σημαντικές συνέπειες για το πώς εξαπλώνεται η πανδημία, τον αριθμό των θανάτων και της οικονομικής επίπτωσης.¹¹²

Διάγραμμα 5. Αλλαγές στην ηλικιακή δομή του παγκόσμιου πληθυσμού (εκατομμύρια).
Πηγή: Scott, Andrew, and Old, Jonathan. 2020. “The interaction between Covid-19 and an ageing society”.

Η πρώτη συνέπεια αυτής της μεταβαλλόμενης ηλικιακής δομής του πληθυσμού είναι οι δραματικές αλλαγές στο ποσοστό των ατόμων που κινδυνεύουν από COVID-19. Βάσει εκτιμήσεων των Fergusonetal.¹¹³,οCOVID-19 οδήγησε σε 2,2

¹¹¹ Scott, Andrew, and Old, Jonathan. 2020. “The interaction between Covid-19 and an ageing society”.

Cepr.org, 27.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://cepr.org/voxeu/columns/interaction-between-covid-19-and-ageing-society> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

¹¹² Ciminelli, Gabriele, and Garcia-Mandicó, Silvia. 2020. COVID-19 in Italy: An Analysis of Death Registry Data. Διαθέσιμο στο: <https://asb.edu.my/wp-content/uploads/2020/06/Ciminelli-Garcia-Mandico-2020-COVID-19-in-Italy.-An-Analysis-of-Death-Registry-Data.pdf> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

¹¹³ Ferguson, Neil M., Laydon, Daniel, Nedjati-Gilani, Gemma, Imai, Natsuko, Ainslie, Kylie, Baguelin, Marc, Sangeeta, Bhatia, Adhiratha, Boonyasiri, Zulma, Cucunubá, Cuomo-Dannenburg, Gina, Dighe, Amy, Dorigatti, Ilaria, Fu, Han, Gaythorpe, Kate, Green, Will, Hamlet, Arran, Hinsley, Wes, Okell, Lucy C., van Elsland, Sabine, Thompson, Hayley, Verity, Robert, Volz, Erik, Wang, Haowei, Wang, Yuanrong, Walker, Patrick GT, Walters, Caroline, Winskill, Peter, Whittaker, Charles, Donnelly, Christl A, Riley, Steven, Ghani, Azra C. 2020. “Impact of Non-Pharmaceutical Interventions

εκατομμύρια θανάτους στις ΗΠΑ. Αν ωστόσο λαμβάνονταν υπόψη οι δημογραφικές εξελίξεις στην επίδραση της πανδημίας στη θνησιμότητα, εκτιμάται ότι για την ηλικιακή σύσταση του παγκόσμιου πληθυσμού κατά το έτος 1920, ο αριθμός των θανάτων θα ανέρχονταν σε 740.000, ενώ βάσει των προβλέψεων για τη σύσταση του παγκόσμιου πληθυσμού για το έτος 2050, ο αριθμός των θανάτων θα ανέρχονταν σε 3,4 εκατομμύρια.

Συνεπάγεται επίσης ότι καθώς μια κοινωνία γηράσκει, θα υπήρχε μεγαλύτερος αριθμός θανάτων που σχετίζονται με τον COVID-19, γεγονός που θα ενίσχυε τα πλεονεκτήματα της επιβολής μέτρων περιορισμού της πανδημίας στη βάση ηλικιακών κριτηρίων (π.χ. υποχρεωτική καραντίνα σε ηλικιωμένους). Κάτι τέτοιο όμως θα οδηγούσε στην αύξηση των συγκρούσεων μεταξύ των γενεών, καθώς, αν και η κοινωνική αποστασιοποίηση ωφελεί περισσότερο τους ηλικιωμένους, οι τρέχουσες εκτιμήσεις δείχνουν ότι οι νέοι φέρουν δυσανάλογο μερίδιο της οικονομικής επιβάρυνσης. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αποφευχθούν τυχόν υπερβολές αναφορικά με την επίδραση της πανδημίας στις διαγενεακές συγκρούσεις. Οι ηλικιωμένοι και οι νέοι ανήκουν στις ίδιες οικογένειες και συχνά μοιράζονται τα ίδια σπίτια. Μάλιστα, πολλές από τις χώρες, που επηρεάστηκαν περισσότερο από τον COVID-19, όπως η Ιταλία, επλήγησαν σε δυσανάλογα βαθμό ειδικά λόγω των υψηλών επιπέδων ανάμειξης μεταξύ των γενεών.¹¹⁴

Οι δημογραφικές επιπτώσεις της πανδημίας γίνονται αισθητές και στα τρία κύρια δημογραφικά μεγέθη, ήτοι τη μετανάστευση, τη θνησιμότητα και τη γονιμότητα, ενώ η πανδημία προκάλεσε εξαιρετικά μεγάλο αριθμό θανάτων σε ορισμένα έθνη, ενώ φαίνεται να είχε σχετικά μικρή επίδραση σε άλλα.¹¹⁵ Τα διεθνή ταξίδια, και συνεπώς η διεθνής μετανάστευση, περιορίστηκαν σημαντικά,¹¹⁶ ενώ τα ποσοστά εσωτερικής μετανάστευσης είναι επίσης πιθανό να επηρεαστούν, αν και η

(NPIs) to Reduce COVID- 19 Mortality and Healthcare Demand.” *Imperial College London*, March. Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.25561/77482> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

¹¹⁴ Scott, Andrew, and Old, Jonathan. “The interaction between Covid-19 and an ageing society”, όπ. Π.

¹¹⁵ Wilson, Tom, Jeromey Temple, and Elin Charles-Edwards. 2021. “Will the COVID-19 Pandemic Affect Population Ageing in Australia?” *Journal of Population Research* 39 (March): 479–93. <https://doi.org/10.1007/s12546-021-09255-3>.

¹¹⁶ Connor, Phillip. 2020. “More than nine-in-ten people worldwide live in countries with travel restrictions amid COVID-19”. *PewResearchCenter*, 01.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/04/01/more-than-nine-in-ten-people-worldwide-live-in-countries-with-travel-restrictions-amid-covid-19/> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

έκταση αυτής επίδρασης είναι ασαφής. Η εσωτερική μετανάστευση είναι έντονα προκυκλική, υποδηλώνοντας ότι η επικείμενη ύφεση είναι πιθανό να περιορίσει τις εσωτερικές ροές στις προηγμένες οικονομίες. Η επίδραση στη γονιμότητα δεν έχει γίνει ακόμη εμφανής, αλλά η βιβλιογραφία προτείνει μια πιθανή μείωση της γονιμότητας για τουλάχιστον μια σύντομη περίοδο.¹¹⁷ Θα πρέπει να τονιστεί ότι, παρά το γεγονός ότι η διεθνής μετανάστευση συνιστά το σημαντικότερο δημογραφικό παράγοντα στην αύξηση του πληθυσμού σε γηράσκουν κοινωνίες με χαμηλά επίπεδα γονιμότητας, οι επιπτώσεις της πανδημίας σε αυτή δεν έχουν λάβει ιδιαίτερη προσοχή. Αυτό το κενό προκύπτει από την αδυναμία μοντελοποίησης των μεταναστευτικών ροών, αλλά και την έλλειψη επίσημων δεδομένων.¹¹⁸ Αυτή τη στιγμή, η πρόβλεψη των δημογραφικών τάσεων είναι ιδιαίτερος προβληματική, ενώ αναμένεται να υπάρξουν απρόβλεπτες μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της πανδημίας σε αυτές.¹¹⁹

4.2Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΓΕΝΝΗΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ COVID-19

Στοιχεία από την Ευρώπη και τις ΗΠΑ υποδηλώνουν απότομη πτώση των γεννήσεων το 2020. Τόσο η Ιταλία, όσο και η Ισπανία, για παράδειγμα, σημείωσαν πτώση 20% στον μηνιαίο αριθμό γεννήσεων μεταξύ Δεκεμβρίου του 2019 και Δεκεμβρίου του 2020, με το Δεκέμβριο του 2020 να αποτελεί αρνητικό ρεκόρ για την Ισπανία, από την έναρξη της τήρησης των σχετικών δεδομένων από το 1941. Ακόμη και η Γαλλία, που υποστηρίζει ενεργά την τεκνοποίηση, παρουσίασε πτώση 13,3% στις γεννήσεις τον Ιανουάριο του 2021, τη μεγαλύτερη πτώση τα τελευταία 45 χρόνια, ενώ στις ΗΠΑ, τα στοιχεία υποδηλώνουν μείωση έως και μισό εκατομμύριο γεννήσεις το 2021.¹²⁰ Αυτό

¹¹⁷ Matysiak, Anna, Tomáš Sobotka, and Daniele Vignoli. 2020. "The Great Recession and Fertility in Europe: A Sub-National Analysis." *European Journal of Population* 37 (1), σελ. 29–64. <https://doi.org/10.1007/s10680-020-09556-y>.

¹¹⁸ Newsham, Niall, and Francisco Rowe. 2019. "Projecting the Demographic Impact of Syrian Migration in a Rapidly Ageing Society, Germany." *Journal of Geographical Systems* 23, σελ. 231–61. <https://doi.org/10.1007/s10109-018-00290-y>.

¹¹⁹ Martini, M, V Gazzaniga, N L Bragazzi, and I Barberis. 2019. "The Spanish Influenza Pandemic: A Lesson from History 100 Years after 1918." *Journal of Preventive Medicine and Hygiene* 60 (1), σελ. E64–67. <https://doi.org/10.15167/2421-4248/jpmh2019.60.1.1205>.

¹²⁰ Kearney, Melissa, and Levine, Philip. 2020. "The coming COVID-19 baby bust: Update December 2020". Brookings, 17.12.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.brookings.edu/articles/the-coming-covid-19-baby-bust-update/> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

αντικατοπτρίζεται και στην περίπτωση της Αγγλίας και της Ουαλίας, της Σκωτίας, καθώς της Ιταλίας. Ενώ αυτές οι τάσεις ήταν καθοδικές τα τελευταία χρόνια, οι μειώσεις που παρατηρήθηκαν το 2020 έως το 2021 είναι ιδιαίτερα μεγάλες. Αυτές οι τάσεις επιβεβαιώνονται επίσης από μια έρευνα, που κατέδειξε ότι πάνω από το ένα τρίτο των γυναικών στις ΗΠΑ¹²¹ και αρκετές ευρωπαϊκές χώρες (Ιταλία, Γαλλία, Γερμανία, Ισπανία και Ηνωμένο Βασίλειο) σχεδίαζαν να αναβάλουν τον τοκετό ή να κάνουν λιγότερα παιδιά ως αποτέλεσμα της πανδημίας.¹²²

Η παραδοσιακή αντίδραση σε μια πανδημία είναι η απότομη πτώση των γεννήσεων, η οποία ακολουθείται από μια αργή άνοδο και τελικά μια έκρηξη των γεννήσεων ή το λεγόμενο «baby-boom», φαινόμενο που έκανε την εμφάνιση του μετά την επιδημία της ισπανικής γρίπης του 1918-19. Περισσότεροι από 50 εκατομμύρια άνθρωποι πέθαναν από την ισπανική γρίπη σε όλο τον κόσμο και το 1920 σημειώθηκε έκρηξη γεννήσεων, καθώς οι νέοι έσπευσαν να παντρευτούν και να κάνουν οικογένειες, πιθανώς ως αποτέλεσμα της επιβίωσης της επιδημίας. Αντίστοιχα φαινόμενα παρατηρήθηκαν και σε συνέχεια της επιδημίας του SARS και του Έμπολα.¹²³

Ωστόσο, η πανδημία COVID-19 στερείται των παραδοσιακών χαρακτηριστικών, που θα οδηγούσαν σε ένα babyboom. Ενώ οι νέοι και όσοι ήταν σε αναπαραγωγική ηλικία παρουσίασαν σημαντικά ποσοστά θανάτου κατά την πανδημία του 1918, οι θάνατοι από τον COVID-19 έχουν επηρεάσει κυρίως ηλικιωμένα άτομα. Επειδή λιγότερα παιδιά και άτομα σε αναπαραγωγική ηλικία πέθαναν στο πλαίσιο της πανδημίας, δεν υπάρχει πλέον η επιθυμία τεκνοποίησης σε συνέχεια της απώλειας ενός παιδιού ή συγγενούς. Τα lockdown, από κοινού με το χρόνιο ή LongCovid, από την άλλη πλευρά, είχαν μεγαλύτερη επιρροή στη σωματική και συναισθηματική υγεία αυτής της γενιάς δυνητικών γονέων, ειδικά των γυναικών. Η χρόνια ασθένεια μπορεί να κάνει τις γυναίκες με μακροχρόνια COVID-19 να μειώσουν τη γονιμότητά τους.

¹²¹ Lindberg, Laura, VandeVusse, Alicia, Muller, Jennifer, and Kirstein, Marielle. 2020. *Early Impacts of the COVID-19 Pandemic: Findings from the 2020 Guttmacher Survey of Reproductive Health Experiences*. Διαθέσιμο στο: <https://www.guttmacher.org/report/early-impacts-covid-19-pandemic-findings-2020-guttmacher-survey-reproductive-health?emci=abd2e80a-c8c6-ea11-9b05-00155d03bda0&emdi=ea000000-0000-0000-0000-000000000001&ceid={{ContactsEmailID}}> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

¹²² Luppi, Francesca, Bruno Arpino, and Alessandro Rosina. 2020. “The Impact of COVID-19 on Fertility Plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom.” *Demographic Research* 43 (December), σελ. 1399–1412. <https://doi.org/10.4054/demres.2020.43.47>.

¹²³ Harper, Sarah. “The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing”, όπ. π. σελ. 137-138.

Επίσης, μπορεί να παρατηρηθεί μείωση της επιθυμίας για απόκτηση παιδιών σε ορισμένα ευρωπαϊκά έθνη.¹²⁴

Έτσι, οι συνθήκες που ακολούθησαν τον COVID-19 πιθανότατα δεν προσιδιάζουν στα κλασικά χαρακτηριστικά προηγούμενων πανδημιών, αλλά μάλλον χαρακτηρίζονται από την οικονομική ύφεση που ακολούθησε το ξέσπασμα της πανδημίας. Πολλοί νέοι σήμερα είναι πιθανό να βιώσουν άγχος και φόβο για το μέλλον, καθώς επίσης να αντιμετωπίσουν την απώλεια της δουλειάς και του σπιτιού τους. Επομένως, για να προβλέψει κανείς τις μελλοντικές τάσεις και τα πρότυπα στη γονιμότητα, πρέπει να στραφεί στα αποτελέσματα μιας κλασικής οικονομικής ύφεσης.¹²⁵

Αν και οι επιπτώσεις της πανδημίας, ιδιαίτερα αυτές των αλληπάλληλων lockdowns, διαφέρουν παγκοσμίως, τα ποσοστά ανεργίας έχει αυξηθήκαν δραματικά.¹²⁶ Ως αποτέλεσμα, προβλέπεται μια παγκόσμια οικονομική συρρίκνωση της τάξης του 7%, με τις χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος να επηρεάζονται περισσότερο. Αυτό έχει οδηγήσει σε αυξημένο σωματικό και ψυχικό στρες.¹²⁷ Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι τα ποσοστά τεκνοποίησης επηρεάζονται από την οικονομική ύφεση, με σαφή συσχέτιση μεταξύ της απώλειας απασχόλησης και των εισοδημάτων και της πτώσης των ποσοστών γονιμότητας.¹²⁸

Ένα άλλο ζήτημα που εγείρει ανησυχίες στο πλαίσιο της πανδημίας είναι οι αναφορές για έλλειψη πρόσβασης των χωρών με χαμηλό και μεσαίο εισόδημα στην αντισύλληψη, καθώς μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση της τεκνοποίησης και σε

¹²⁴ Micelli, Elisabetta, Gianmartin Cito, Andrea Cocci, Gaia Polloni, Giorgio Ivan Russo, Andrea Minervini, Marco Carini, Alessandro Natali, and Maria Elisabetta Coccia. 2020. "Desire for Parenthood at the Time of COVID-19 Pandemic: An Insight into the Italian Situation." *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology* 41 (3), σελ. 183–90. <https://doi.org/10.1080/0167482x.2020.1759545>.

¹²⁵ Harper. "The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing", όπ. π.

¹²⁶ Abedi, Vida, Oluwaseyi Olulana, Venkatesh Avula, Durgesh Chaudhary, Ayesha Khan, Shima Shahjouei, Jiang Li, and Ramin Zand. 2020. "Racial, Economic, and Health Inequality and COVID-19 Infection in the United States." *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities* 8 (8). <https://doi.org/10.1007/s40615-020-00833-4>.

¹²⁷ Pfefferbaum, Betty, and Carol S. North. 2020. "Mental Health and the Covid-19 Pandemic." *New England Journal of Medicine* 383 (6), σελ. 510–12. <https://doi.org/10.1056/nejmp2008017>.

¹²⁸ Autor, David, David Dorn, and Gordon Hanson. 2019. "When Work Disappears: Manufacturing Decline and the Falling Marriage Market Value of Young Men." *American Economic Review: Insights*, 1 (2), σελ. 161-78.

ακούσιες εγκυμοσύνες. Σύμφωνα με ανάλυση που έγινε σε 115 χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, οι επιπτώσεις του COVID-19 στην ικανότητα των ανθρώπων να λαμβάνουν υγειονομική περίθαλψη εξακολουθούν να υφίστανται. Εξαιτίας της επιδημίας, υπολογίζεται ότι 12 εκατομμύρια γυναίκες δεν είχαν πρόσβαση σε υπηρεσίες οικογενειακού προγραμματισμού, οδηγώντας σε 2,7 εκατομμύρια ανεπιθύμητες γεννήσεις.¹²⁹

4.3 Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ ΣΤΗ ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΣΔΟΚΙΜΟ ΖΩΗΣ

Επειδή οι ηλικιωμένοι είναι δυσανάλογα ευάλωτη στη νόσο, τα συστήματα υγείας πρέπει να προσαρμοστούν και να προετοιμαστούν για αυξημένες απαιτήσεις περίθαλψης, λαμβάνοντας υπόψη την ηλικιακή κατανομή και το προφίλ χρόνιων ασθενειών του πληθυσμού τους. Οι ηλικιωμένοι είναι η πιο ευάλωτη ομάδα σε σοβαρές ασθένειες και θνησιμότητα που σχετίζονται με τον COVID-19. Παγκοσμίως, το ποσοστό θνησιμότητας για άτομα κάτω των 60 ετών ανέρχεται σε 1,4% και αυξάνεται στο 4,5% για τα άτομα άνω των 60 ετών και στο 13,4% για τα άτομα άνω των 80. Αν και τα αναφερόμενα στατιστικά στοιχεία διαφέρουν πολύ ανά χώρα, σε γενικές γραμμές, το ποσοστό θνησιμότητας αυξάνεται ανάλογα με την ηλικιακή κοόρτη.¹³⁰ Βάσει εκτιμήσεων, η ηλικιακή ομάδα 85 ετών και άνω είχε το μεγαλύτερο ποσοστό σοβαρών εκβάσεων στις Ηνωμένες Πολιτείες μεταξύ Φεβρουαρίου και Μαρτίου 2020. Τα άτομα άνω των 65 ετών αντιπροσώπευαν μόλις το 31% των συνολικών κρουσμάτων στις ΗΠΑ κατά τη διάρκεια αυτής της χρονικής περιόδου, αλλά αντιπροσώπευαν επίσης το 45% των νοσηλειών, το 53% των εισαγωγών στη μονάδα εντατικής θεραπείας και το 80% των θανάτων. Στις Ηνωμένες Πολιτείες, από τα τέλη Νοεμβρίου, τα άτομα ηλικίας 75 έως 84 ετών είχαν οκταπλάσια πιθανότητα να νοσηλευτούν και 220 φορές μεγαλύτερη πιθανότητα θανάτου από COVID-19 σε σχέση με άτομα ηλικίας 18 έως 29 ετών. Τα άτομα ηλικίας 85 ετών και άνω είχαν 13

¹²⁹UNFPA. 2021. *Impact of COVID-19 on Family Planning: what we know one year into the pandemic*. Technicalnote, March 2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.unfpa.org/resources/impact-covid-19-family-planning-what-we-know-one-year-pandemic> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

¹³⁰ Cummings, Matthew J., Matthew R. Baldwin, Darryl Abrams, Samuel D. Jacobson, Benjamin J. Meyer, Elizabeth M Balough, Justin G Aaron, et al. 2020. "Epidemiology, Clinical Course, and Outcomes of Critically Ill Adults with COVID-19 in New York City: A Prospective Cohort Study." *The Lancet* 395 (10239), σελ. 1763–70. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(20\)31189-2](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(20)31189-2).

φορές μεγαλύτερη πιθανότητα νοσηλείας και 630 φορές μεγαλύτερη πιθανότητα θανάτου.¹³¹ Από τον Αύγουστο έως τα μέσα Νοεμβρίου, η ίδια δυναμική συνέχιζε να επικρατεί σε ολόκληρη την Ευρώπη, όπου το 90% των θανάτων που σχετίζονται με τον COVID ήταν μεταξύ ατόμων άνω των 60 ετών.¹³²

Η κατανόηση της επιστημονικής κοινότητας για τον κορονοϊό εξακολουθεί να εξελίσσεται. Συνήθως θεωρείται, ωστόσο, ότι η λειτουργία του ανοσοποιητικού συστήματος επιβραδύνεται με την ηλικία, καθιστώντας τους ηλικιωμένους πιο ευάλωτους στην αρχική μόλυνση.¹³³ Επιπλέον, με την ηλικία αυξάνεται η συχνότητα των παραγόντων κινδύνου και των συννοσηροτήτων που συνδέονται με υψηλότερη σοβαρότητα ασθένειας και θνησιμότητας από τον COVID-19.¹³⁴ Σύμφωνα με μια μελέτη νοσηλευόμενων ασθενών με COVID-19, το 88% από αυτούς είχαν τουλάχιστον δύο σοβαρές χρόνιες παθήσεις και σχεδόν όλοι είχαν τουλάχιστον μία.¹³⁵ Το ποσοστό των ασθενών χωρίς υποκείμενες συννοσηρότητες ήταν μόνο 6%. Τα δύο τρίτα των 105 ασθενών, σε μια μελέτη στην Ιταλία, που απεβίωσαν είχαν τρεις ή περισσότερες συννοσηρότητες.¹³⁶ Οι ηλικιωμένοι είναι πιο πιθανό να έχουν αυτές τις συννοσηρότητες και ορισμένες έρευνες δείχνουν ότι οι παράγοντες συννοσηρότητας -ιδίως η παχυσαρκία- μπορεί να συνδέονται με υψηλότερο κίνδυνο για επιπλοκές και θάνατο σε ασθενείς με COVID-19 σε σχέση με την ηλικία μόνο.¹³⁷ Υπάρχουν αυξανόμενες ενδείξεις ότι η καμπύλη ηλικίας-θνησιμότητας είναι

¹³¹ Centers for Disease Control and Prevention. 2020. "Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Older Adults." Διαθέσιμο στο: <https://stacks.cdc.gov/view/cdc/85964> [τελευταία πρόσβαση 11.01.2024].

¹³² Douglas, Jason. 2020. "COVID Deaths in Europe Are Overwhelmingly Among Those Over 60." *WallStreet Journal*, 22.11.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.wsj.com/articles/covid-deaths-in-europe-are-overwhelmingly-among-those-over-60-11606053600> [τελευταία πρόσβαση 11.01.2024].

¹³³ Lloyd-Sherlock, Peter, and Max Bachmann. 2020. "Coronavirus and Other Health Conditions: So Many More Questions Than Answers." *corona-older.com*, 20.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://corona-older.com/2020/04/19/coronavirus-and-other-health-conditions-so-many-more-questions-than-answers/> [τελευταία πρόσβαση 11.01.2024].

¹³⁵ Rabin, Roni Caryn. 2020. "Nearly All Patients Hospitalized With COVID-19 Had Chronic Health Issues, Study Finds." *NewYorkTimes*, 23.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.nytimes.com/2020/04/23/health/coronavirus-patients-risk.html> [τελευταία πρόσβαση 08.01.2024].

¹³⁶ Irfan, Umair, and Julia Belluz. 2020. "Why COVID-19 Is So Dangerous for Older Adults." *vox.com*, 13.03.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.vox.com/2020/3/12/21173783/coronavirus-death-age-covid-19-elderly-seniors> [τελευταία πρόσβαση 10.01.2024].

¹³⁷ Gjerstad, Steven, and Andrea Molle. 2020. "Comorbidity Factors Influence COVID-19 Mortality Much More than Age." *Chapman University*, 31.03.2020. Διαθέσιμο στο: https://digitalcommons.chapman.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1325&context=esi_working_papers

πιο επίπεδη στις αναπτυσσόμενες χώρες λόγω παραγόντων όπως ο συνωστισμός στο σπίτι, η άτυπη εργασία, το μεγαλύτερο ποσοστό προηγούμενων ιατρικών ασθενειών και η περιορισμένη πρόσβαση στην εντατική νοσοκομειακή περίθαλψη.¹³⁸ Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για μακροπρόθεσμες βλάβες στην υγεία που αντιμετωπίζουν οι επιζώντες του COVID-19. Έχουν ήδη παρατηρηθεί μόνιμες επιδράσεις στους πνεύμονες, την καρδιά, το συκώτι, τα νεφρά και άλλα όργανα. Δεν είναι σαφές πώς αυτές οι επιπτώσεις θα αλληλοεπιδράσουν με τις υπάρχουσες συνθήκες υγείας σε ηλικιωμένους ασθενείς.¹³⁹

Τα ζητήματα που σχετίζονται με την ηλικία του πληθυσμού έχουν φέρει τις ρυθμιστικές αρχές, τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και τους παρόχους υγειονομικής περίθαλψης αντιμέτωπους με δύσκολες ηθικές προκλήσεις. Ανησυχίες για τα ανθρώπινα δικαιώματα έκαναν την εμφάνιση τους νωρίς στην πανδημία. Η επιτακτική ανάγκη για διαλογή σε ορισμένα συστήματα υγείας που ήταν υπερφορτωμένα με ασθενείς με COVID-19 οδήγησε σε ηθικά αμφιλεγόμενες εκκλήσεις για τον αυτόματο αποκλεισμό ορισμένων ασθενών από τη φροντίδα με βάση την ηλικία.¹⁴⁰ Ορισμένες κυβερνητικές προσεγγίσεις για την καταπολέμηση της πανδημίας εμμέσως υποβάθμισαν την αξία της ζωής των ηλικιωμένων, δίνοντας προτεραιότητα στη διατήρηση ανοιχτών οικονομιών έναντι της ασφάλειας των εύλωτων ηλικιωμένων. Ακόμη και σε ζώνες που ήταν μέτριου και χαμηλού κινδύνου, τουλάχιστον 48 έθνη εφάρμοσαν μεροληπτικές πολιτικές με βάση την ηλικία και διατήρησαν τους περιορισμούς αποκλειστικά για άτομα που υπερέβαιναν

[τελευταία πρόσβαση 21.01.2024]; Demeulemeester, Fien, Karin de Punder, Marloes van Heijningen, and Femke van Doesburg. 2021. "Obesity as a Risk Factor for Severe COVID-19 and Complications: A Review." *Cells* 10 (4), σελ. 933. <https://doi.org/10.3390/cells10040933>.

¹³⁸ Demombynes, Gabriel, Damien de Walque, Paul Gubbins, Piedad Urdinola, and Jeremy Veillard. 2022. "Are COVID-19 Age-Mortality Curves for 2020 Flatter in Developing Countries? Evidence from a Cross-Sectional Observational Study of Population-Level Official Death Counts and Excess Deaths Estimates." *BMJ Open* 12 (11), σελ. e061589. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2022-061589>.

¹³⁹ Al-Aly, Ziyad, Anupam Agarwal, Nisreen Alwan, and Valerie A. Luyckx. 2022. "Long COVID: Long-Term Health Outcomes and Implications for Policy and Research." *Nature Reviews Nephrology* 19 (1), σελ. 1–2. <https://doi.org/10.1038/s41581-022-00652-2>.

¹⁴⁰ D’cruz, Migita, and Debanjan Banerjee. 2020. "“An Invisible Human Rights Crisis”: The Marginalization of Older Adults during the COVID-19 Pandemic – an Advocacy Review." *Psychiatry Research* 292 (292), σελ. 113369. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113369>; Jecker, Nancy S. 2022. "Too Old to Save? COVID-19 and Age-Based Allocation of Lifesaving Medical Care." *Bioethics* 36 (7). <https://doi.org/10.1111/bioe.13041>.

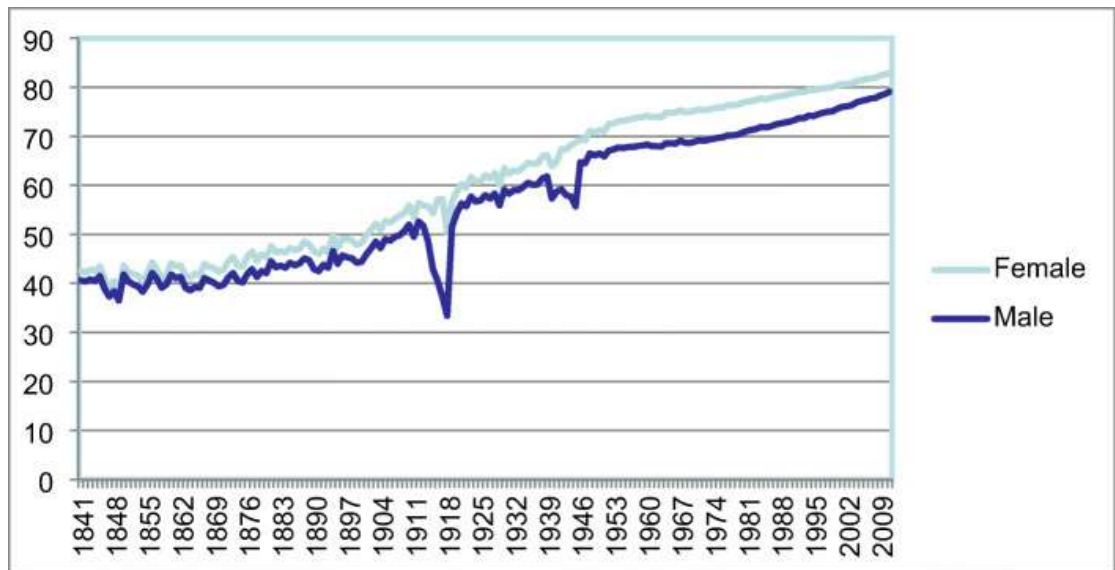
ένα ορισμένο ηλικιακό όριο όταν άνοιξαν ξανά οι οικονομίες τους.¹⁴¹ Επιπλέον, καθώς τα εμβόλια για τον κορωναϊό άρχισαν να γίνονται διαθέσιμα, οι χώρες κλήθηκαν να λάβουν πολιτικά φορτισμένες αποφάσεις σχετικά με την ιεράρχηση της πρόσβασης σε εμβόλια για τους ηλικιωμένους. Η εστίαση στη μείωση της θνησιμότητας θα έδινε προτεραιότητα στους ηλικιωμένους, αλλά ένας άμεσος στόχος επιβράδυνσης της μετάδοσης του ιού θα έθετε τους νεότερους ενήλικες στην πρώτη γραμμή.¹⁴²

Όσον αφορά τη μακροπρόθεσμη επίδραση της πανδημίας στο προσδόκιμο ζωής, οι περισσότερες διαθέσιμες μελέτες είναι συγχρονικές και είναι επομένως πιθανό ότι τα άμεσα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας της πανδημίας δεν θα μεταφραστούν σε μακροπρόθεσμες μειώσεις στο προσδόκιμο ζωής. Αυτό παρατηρήθηκε και σε άλλες περιπτώσεις, όπως η πανδημία του 1918, όπου το προσδόκιμο ζωής ανέκαμψε και συνέχισε να αυξάνεται (βλ. Διάγραμμα6).¹⁴³

¹⁴¹ Silva, Marcela Fernandes, Diego Salvador Muniz da Silva, Aldiane Gomes de Macedo Bacurau, Priscila Maria Stolses Bergamo Francisco, Daniela de Assumpção, Anita Liberalesso Neri, and Flávia Silva Arbex Borim. 2021. "Ageismo Contra Idosos No Contexto Da Pandemia Da Covid-19: Uma Revisão Integrativa." *Revista de Saúde Pública* 55 (April): 4. <https://doi.org/10.11606/s1518-8787.2021055003082>.

¹⁴² Neimark, Jill. 2020. "Doing the Touchy Math on Who Should Get a COVID Vaccine First." *Scientific American*, 20.11.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.scientificamerican.com/article/doing-the-touchy-math-on-who-should-get-a-covid-vaccine-first/> [τελευταία πρόσβαση 11.01.2024].

¹⁴³ Harper, "The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing", όπ. π. σελ. 138.

Διάγραμμα 6. Προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση για άνδρες και γυναίκες στην Αγγλία και την Ουαλία, 1841–2010. Πηγή: Leeson, George W. 2014. “Increasing Longevity and the New Demography of Death.” *International Journal of Population Research* 2014 (June), σελ. 1–7.
<https://doi.org/10.1155/2014/521523>.

Μια μελέτη που εκπονήθηκε από τους Marois et al.¹⁴⁴ επισημαίνει ότι η εκτίμηση του αντίκτυπου της επιδημίας COVID-19 στο προσδόκιμο ζωής ενός πληθυσμού είναι περίπλοκη και όχι σαφής. Ελλείψει της πανδημίας, το προσδόκιμο ζωής για άνδρες και γυναίκες συνολικά το 2020 αναμενόταν να είναι 79,2 χρόνια στη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη, 76,1 χρόνια στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, 73,3 χρόνια στη νοτιοανατολική Ασία και 62,1 χρόνια στην υποσαχάρια Αφρική. Η εκτιμώμενη απώλεια στο προσδόκιμο ζωής εξαρτάται από διαφορετικούς συνδυασμούς ποσοστών θνησιμότητας ανάλογα με την ηλικία και υποθέσεις ποσοστών επιπολασμού. Για παράδειγμα, στη Βόρεια Αμερική, την Ευρώπη, τη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, κάθε ποσοστιαία αύξηση του επιπολασμού της λοίμωξης COVID-19 θα μείωνε το προσδόκιμο ζωής κατά περίπου 0,1 έτος. Σε επιπολασμό λοίμωξης 10%, υπάρχει απώλεια λίγο περισσότερο από ένα έτος του προσδόκιμου ζωής και στο 50% του επιπολασμού της λοίμωξης απώλεια περίπου 5 ετών. Τόσο στη νοτιοανατολική Ασία, όσο και στην υποσαχάρια Αφρική, ο αντίκτυπος του COVID-19 στην περίοδο του προσδόκιμου ζωής θα ήταν χαμηλότερος. Έτσι, η απώλεια στο προσδόκιμο ζωής στην υποσαχάρια Αφρική θα ήταν η μισή από αυτή στη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη. Ως αποτέλεσμα, οι

¹⁴⁴ Marois, Guillaume, Raya Muttarak, and Sergei Scherbov. 2020. “Assessing the Potential Impact of COVID-19 on Life Expectancy.” Edited by Bruno Masquelier. *PLOS ONE* 15 (9), σελ. e0238678. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238678>.

συγγραφείς προβλέπουν ότι στο ανώτατο όριο των εκτιμήσεών τους, 11 χρόνια προσδόκιμου ζωής θα χαθούν στη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη, 10 χρόνια στη Λατινική Αμερική και την Καραϊβική, 8 χρόνια στη νοτιοανατολική Ασία και 5 χρόνια στην υπο-σαχάρια Αφρική. Οι χώρες υψηλού εισοδήματος ενδέχεται να αντιμετωπίσουν μια πτώση του προσδόκιμου ζωής κάτω από τα 70 χρόνια, που ισοδυναμεί στο προσδόκιμο ζωής της Δυτικής Ευρώπης στα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

Αντίστοιχες αναλύσεις έχουν πραγματοποιήσει αναλύσεις σε εθνικό επίπεδο. Οι Aburtoetal. (2020) ¹⁴⁵διερεύνησαν τον αντίκτυπο της πανδημίας στο προσδόκιμο ζωής για την Αγγλία και την Ουαλία. Το Ηνωμένο Βασίλειο, όπως και πολλές άλλες χώρες υψηλού εισοδήματος, έχει παρουσιάσει πρόσφατες ανατροπές και στασιμότητα στο προσδόκιμο ζωής. Η πανδημία επέφερε παροδικές μεταβολές, με μια απότομη αύξηση της θνησιμότητας των ηλικιωμένων και, εν μέρει ως αποτέλεσμα αυτού, τη μείωση των ανισοτήτων στη θνησιμότητα κατά τη διάρκεια της ζωής. Οι προβλέψεις μιας μελέτης που στόχευε στη διερεύνηση του αντίκτυπου της πανδημίας στη δημογραφική γήρανση στην Αυστραλία, έδειξαν ότι η πανδημία θα έχει πιθανώς μικρό αντίκτυπο στην αριθμητική γήρανση του πληθυσμού, αλλά μέτρια επίδραση στη δομική γήρανση. Αν η Αυστραλία είχε αντιμετωπίσει την υψηλή θνησιμότητα που παρατηρήθηκε στην Αγγλία και την Ουαλία, θα υπήρχαν 19.400 επιπλέον θάνατοι.

Είναι αναμφισβήτητο ότι η σημαντική απώλεια ζωών στον ηλικιωμένο πληθυσμό έχει προκαλέσει σημαντική μείωση του προσδόκιμου ζωής παγκοσμίως, αλλά αυτή η μείωση μπορεί να είναι περιορισμένη, καθώς οι θάνατοι ατόμων που πέθαναν πρόωρα κατά τη διάρκεια της επιδημίας δεν θα περιλαμβάνονται στα στοιχεία θνησιμότητας στο μέλλον. Ωστόσο, είναι επίσης προφανές ότι το ευρύτερο πλαίσιο της πανδημίας θα έχει πιο μακροπρόθεσμες επιπτώσεις μελλοντικά.¹⁴⁶

Επιπλέον, ο COVID-19 είχε σημαντικό αντίκτυπο στα περισσότερα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης σε όλο τον κόσμο, και ειδικά σε εκείνα σε

¹⁴⁵ Aburto, Jose Manuel, Ridhi Kashyap, Jonas Schöley, Colin Angus, John Ermisch, Melinda C. Mills, and Jennifer Beam Dowd. 2021. "Estimating the Burden of the COVID-19 Pandemic on Mortality, Life Expectancy and Lifespan Inequality in England and Wales: A Population-Level Analysis." *J Epidemiol Community Health*, 75(8), σελ. 735-740. <https://doi.org/10.1136/jech-2020-215505>

¹⁴⁶ Harper. "The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing", όπ. π. σελ. 140.

χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος.¹⁴⁷ Ο φόβος του COVID-19 σε συνδυασμό με την ευαισθητοποίηση για τις υπερφορτωμένες εγκαταστάσεις υγειονομικής περίθαλψης εμπόδισαν πολλούς από το να αναζητήσουν θεραπεία. Επιπλέον, η προαναφερθείσα οικονομική ύφεση θα επηρεάσει τα προφίλ υγείας πολλών πληθυσμών, ειδικά σε χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος. Η αυξημένη θνησιμότητα από άλλες ασθένειες και χρόνιες παθήσεις όπως ο καρκίνος και οι καρδιαγγειακές παθήσεις αναμένεται να προκύψει από όλες αυτές τις γεωπολιτικές αιτίες.¹⁴⁸ Περαιτέρω, η πανδημία COVID-19 είχε άνισο αντίκτυπο, κυρίως σε φτωχές και περιθωριοποιημένες κοινότητες, επιδεινώνοντας έτσι τις υπάρχουσες ανισότητες στον τομέα της υγείας.¹⁴⁹

Τέλος, υπάρχει η άγνωστη ακόμη επίδραση της μακροχρόνιας λοίμωξης COVID-19, η οποία περιλαμβάνει υψηλότερη νοσηρότητα και χρόνιες παθήσεις που επηρεάζουν έως και το ένα τρίτο των μολυσμένων. Μια πρόσφατη μελέτη διαπίστωσε ότι ένας στους τρεις ασθενείς με Covid-19 έλαβε επίσημη νευρολογική ή ψυχιατρική διάγνωση εντός έξι μηνών από τη μόλυνση. Υπάρχει ωστόσο μια εύλογη πιθανότητα ότι αυτό θα μειώσει επίσης το προσδόκιμο ζωής. Ως εκ τούτου, είναι αβέβαιο πόσο θα διαρκέσουν τα μικρότερα επίπεδα προσδόκιμου ζωής πέραν των προσεχών και ακόμη και μεσοπρόθεσμων, καθώς και ποια θα είναι η τελική σύνθεση του προφίλ θνησιμότητας.¹⁵⁰

Φαίνεται ότι πολλά έθνη θα αντιμετωπίσουν μια περίοδο μείωσης της γονιμότητας και μικρότερου προσδόκιμου υγιούς ζωής λόγω της πανδημίας, ωστόσο είναι άγνωστο για πόσο καιρό. Οι μελλοντικές εκτιμήσεις των δημογραφικών τάσεων συνοδεύονται από περιορισμούς. Επιπλέον, ενώ όλες οι κοινωνικοοικονομικές ομάδες έχουν επηρεαστεί από τη διάχυτη αύξηση των θανάτων ηλικιωμένων, οι

¹⁴⁷ Haileamlak, Abraham. "The impact of COVID-19 on health and health systems". *Ethiopian Journal of Health Sciences*, 31(6), σελ. 1073–1074.

¹⁴⁸ Ji, Yunpeng, Zhongren Ma, Maikel P. Peppelenbosch, and Qiuwei Pan. 2020. "Potential Association between COVID-19 Mortality and Health-Care Resource Availability." *The Lancet Global Health* 8 (4), σελ. e480. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30068-1](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30068-1).

¹⁴⁹ McGowan, Victoria J, and Clare Bambra. 2022. "COVID-19 Mortality and Deprivation: Pandemic, Syndemic, and Endemic Health Inequalities." *The Lancet Public Health* 7 (11), σελ. e966–75. [https://doi.org/10.1016/s2468-2667\(22\)00223-7](https://doi.org/10.1016/s2468-2667(22)00223-7).

¹⁵⁰ Schöley, Jonas, José Manuel Aburto, Ilya Kashnitsky, Maxi S Kniffka, Luyin Zhang, Hannaliis Jaadla, Jennifer Beam Dowd, and Ridhi Kashyap. 2022. "Bounce Backs amid Continued Losses: Life Expectancy Changes since COVID-19," February. <https://doi.org/10.1101/2022.02.23.22271380>.

μακροπρόθεσμες αυξήσεις στη νοσηρότητα και τη θνησιμότητα πιθανότατα θα είναι εντονότερες σε πληθυσμούς, που έχουν βιώσει μεγαλύτερους βαθμούς στέρησης, επιδεινώνοντας την ήδη εμφανή κοινωνική διακύμανση στη θνησιμότητα. Το μειωμένο προσδόκιμο ζωής και η μείωση της γονιμότητας, ιδιαίτερα στα εύπορα κράτη, θα επιδεινώσουν τυχόν προβλήματα που προκύπτουν από τη δημογραφική γήρανση.¹⁵¹

4.4 Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Ένα από τα πιο επείγοντα ζητήματα πολιτικής που σχετίζονται με την πανδημία COVID-19 στην Ευρώπη αφορά την έκταση και τους τρόπους με τους οποίους τα δημογραφικά στοιχεία έχουν καθορίσει διαφορετικά πρότυπα θνησιμότητας μεταξύ ομάδων και περιοχών, και εάν και πώς η πανδημία και οι οικονομικές της συνέπειες θα επηρεάσουν τη δυναμική του πληθυσμού μελλοντικά. Από την αρχή της πανδημίας, κοινωνικοί επιστήμονες και δημογράφοι ερεύνησαν τις επιπτώσεις της στα άτομα, καθώς και τις πιθανές μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της στα πρότυπα μετανάστευσης, της θνησιμότητας και της γονιμότητας. Οι δημογράφοι εξέτασαν τη δημογραφική σύνθεση αρκετών εθνών, προκειμένου να αποκτήσουν μια εικόνα της συμβολής των κοινωνικοδημογραφικών μεταβλητών στην εξάπλωση του ιού και να καταστεί δυνατή η πραγματοποίηση ακριβών προβλέψεων, λαμβάνοντας υπόψη την ηλικιακή κατανομή καθώς και άλλους σημαντικούς καθοριστικούς παράγοντες όπως οι συνθήκες διαβίωσης, η εκπαίδευση, το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο και το εθνικό υπόβαθρο.¹⁵²

Υπάρχουν επίσης ενδείξεις μείωσης της γονιμότητας που σχετίζεται με την πανδημία σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες,¹⁵³ παρά το γεγονός ότι οι

¹⁵¹ Harper. “The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing”, όπ. π. σελ. 140.

¹⁵² Balbo, Nicoletta, Ilya Kashnitsky, Alessia Melegaro, France Meslé, Melinda C. Mills, Helga de Valk, and Daniela Vono de Vilhena. 2020. “*Demography and the Coronavirus Pandemic. Population Europe.*” www.population-Europe.eu. May 2020, σελ. 2-3. Διαθέσιμο στο: <https://www.population-europe.eu/research/policy-briefs/demography-and-coronavirus-pandemic> [ανάκτηση 11.01.2024].

¹⁵³ Luppi et al., “The Impact of COVID-19 on Fertility Plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom.” όπ. π. σελ. 1399.

Aassveetal.¹⁵⁴ εντόπισαν αυξήσεις στη γονιμότητα (αν και στατιστικά μη σημαντικές) σε αρκετές χώρες υψηλού εισοδήματος κατά τους τελευταίους μήνες του 2020. Καθώς η οικονομική ύφεση και η αβεβαιότητα συνδέονται με μειώσεις των επιπέδων γονιμότητας, το ερώτημα παραμένει εάν η οικονομική ύφεση και οι συνθήκες υγείας που προκύπτουν από την πανδημία COVID-19 θα έχουν μόνιμη επίδραση στην πρόθεση τεκνοποίησης.¹⁵⁵

Τον Απρίλιο του 2021, η Γερμανική Στατιστική Υπηρεσία δημοσίευσε τον αριθμό των γεννήσεων στη Γερμανία το 2020, αναφέροντας 5.000 λιγότερες γεννήσεις από το 2019, εξέλιξη ωστόσο, που δεν αποδόθηκε στην πανδημία. Παραμένει ακόμη ασαφές, ποια επίδραση είχε και θα έχει η πανδημία στον οικογενειακό προγραμματισμό των ζευγαριών, αν και οι ειδικοί προβλέπουν ότι δεν θα οδηγήσει σε ένα νέο babyboom στην Ευρώπη.¹⁵⁶ Σε σχέση με τα ήδη μειωμένα ποσοστά γεννήσεων στην πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών, οι επιπτώσεις της πανδημίας COVID-19 στη γονιμότητα μπορούν να διακριθούν σε δύο μοτίβα. Από τη μια, υπήρχαν λιγότερες εναλλακτικές λύσεις για την άμβλωση σε αρκετές χώρες κατά τη διάρκεια της πανδημίας και από την άλλη σημειώθηκε μειωμένη πρόσβαση σε τεχνικές εξωσωματικής γονιμοποίησης.¹⁵⁷ Καθώς η απόφαση για απόκτηση παιδιών συνδέεται συχνά στενά με τις επιλογές παιδικής και βρεφικής φροντίδας και λόγω των μειωμένων δυνατοτήτων κατά τη διάρκεια της πανδημίας, αυτό θα μπορούσε να έχει επηρεάσει τα ζευγάρια να αναβάλουν τη λήψη αποφάσεων ως προς τον οικογενειακό τους προγραμματισμό. Αυτό θα μπορούσε να έχει μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στη γονιμότητα, καθώς μπορεί να ενισχύσει περαιτέρω την τάση των γυναικών να αναβάλουν συνεχώς την απόκτηση παιδιών.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Aassve, Arnstein, Nicolò Cavalli, Letizia Mencarini, Samuel Plach, and Seth Sanders. 2021. "Early Assessment of the Relationship between the COVID-19 Pandemic and Births in High-Income Countries." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118, no. 36 (September). <https://doi.org/10.1073/pnas.2105709118>.

¹⁵⁵ González-Leonardo, Miguel, and Jeroen Spijker. 2022. "The Impact of Covid-19 on Demographic Components in Spain, 2020–31: A Scenario Approach." *Population Studies*, November (November), σελ. 1–17. <https://doi.org/10.1080/00324728.2022.2138521>.

¹⁵⁶ Lines, Emily. 2021. "Population and Policy Brief Population and Policy Life after the Pandemic." population-europe.eu, σελ. 2. Διαθέσιμο στο: https://population-europe.eu/files/documents/pb30_post-pandemic_eng.pdf [ανάκτηση 11.01.2024].

¹⁵⁷ Balbo et al. "Demography and the Coronavirus Pandemic." *Population Europe*. όπ. π., σελ. 4.

¹⁵⁸ Lines, "Population and Policy Brief Population and Policy Life after the Pandemic", όπ. π., σελ. 2.

Στην Ε.Ε. , ο δείκτης γεννητικότητας, που δείχνει τον αριθμό των ζώντων γεννήσεων ανά 1.000 άτομα, ήταν 10,2 το 2001, ανέβηκε σε 10,6 το 2008 και έκτοτε μειώθηκε σε 9,1 το 2021. Μεταξύ των κρατών-μελών (κ-μ), ο εν λόγω δείκτης παρουσιάζει διακυμάνσεις, εφόσον σε 16 κ-μ μειώθηκε, σε 10 αυξήθηκε κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, ενώ το ποσοστό παρέμεινε αμετάβλητο στη Βουλγαρία. Το 2021, τα υψηλότερα επίπεδα του δείκτη γεννήθηκαν στην Ιρλανδία (12,0 ζωντανές γεννήσεις ανά 1.000 άτομα), την Κύπρο (11,4), τη Γαλλία και τη Σουηδία (και οι δύο 11,0) και τα χαμηλότερα στην Ιταλία (6,8), την Ισπανία (7,1) και την Πορτογαλία (7,7).¹⁵⁹

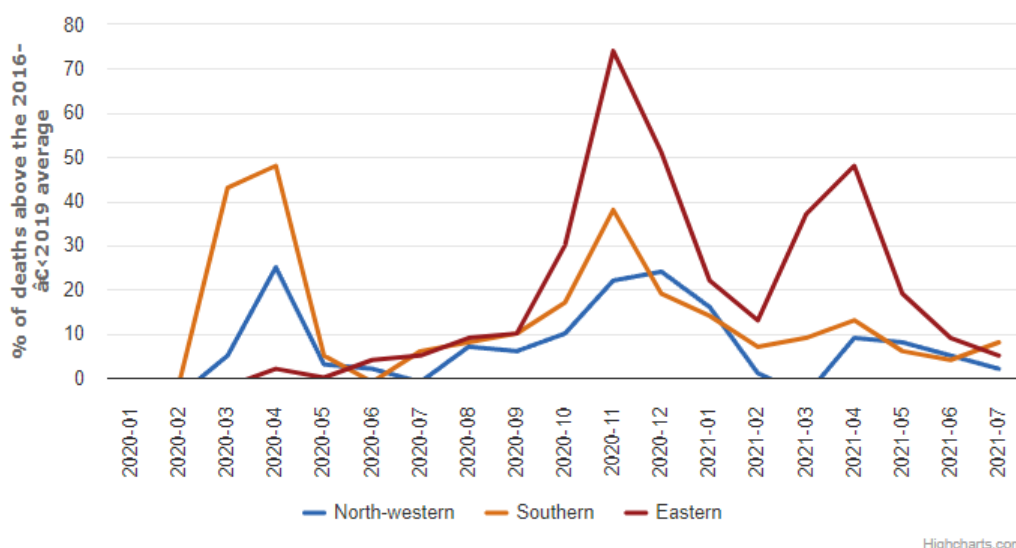
Μεταξύ Μαρτίου 2020 και Ιουλίου 2021, η πανδημία COVID-19 οδήγησε σε υπερβολική θνησιμότητα στην Ε.Ε., κατά 872.000 θανάτους. Σε σύγκριση με τον μέσο όρο των πέντε προηγούμενων ετών, ο αριθμός των θανάτων από την έναρξη της πανδημίας ήταν κατά 13% υψηλότερος. Αυτό περιλαμβάνει θανάτους που προέρχονται άμεσα από τον COVID-19 και αυτούς που προκαλούνται έμμεσα λόγω του κορεσμού της χωρητικότητας των νοσοκομείων και της έλλειψης συνήθους φροντίδας. Για παράδειγμα, το ήμισυ των περιοχώνNUTS 3, για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα δεδομένα, παρουσίασαν τουλάχιστον μία εβδομάδα με υπερδιπλάσια θνησιμότητα από τη συνήθη. Η υπερβολική θνησιμότητα κατά το πρώτο κύμα επηρέασε κυρίως περιοχές στην Ιταλία, την Ισπανία, τη Γαλλία, το Βέλγιο και την Ολλανδία. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου κύματος, η υπερβάλλουσα θνησιμότητα ήταν κυρίως υψηλότερη σε περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης - στην Πολωνία, τη Βουλγαρία, τη Σλοβενία, την Τσεχία, τη Ρουμανία και την Ουγγαρία. Συνολικά, οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες κατέγραψαν το υψηλότερο ποσοστό υπερβάλλουσας θνησιμότητας (17% υψηλότερο) σε σύγκριση με τις περιοχές σε μετάβαση (11%) και τις πιο ανεπτυγμένες περιφέρειες (12%) (Διάγραμμα 7).¹⁶⁰ Σε χώρες όπως η Ιταλία, η Ισπανία, η Γαλλία και το Βέλγιο, μόνο το 17–20% της υπερβάλλουσας θνησιμότητας αφορούσε άτομα κάτω των 75 ετών, ενώ το 67–70%

¹⁵⁹ Eurostat. 2024. *Demography 2023 edition*. Διαθέσιμο στο: https://population-europe.eu/files/documents/pb30_post-pandemic_eng.pdf [ανάκτηση 05.01.2024].

¹⁶⁰ Dijkstra, Lewis. 2022. *Data stories linked to the 8th Cohesion Report: Regional COVID-19 impact*. European Union. Διαθέσιμο στο: <https://cohesiondata.ec.europa.eu/stories/s/The-regional-impact-of-COVID-19/24gj-n8r2/> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

όλων των υπερβολικών θανάτων σε αυτές τις χώρες ανήκε στην ηλικιακή ομάδα >80 ετών.¹⁶¹

Ωστόσο, μεταξύ 1^{ης} Ιανουαρίου 2020 και 1^{ης} Ιανουαρίου 2022, ο πληθυσμός της Ε.Ε. μειώθηκε κατά 585.000 άτομα. Οι υψηλότερες μειώσεις σε απόλυτες τιμές παρατηρήθηκαν στην Ιταλία (-611.000, που αντιστοιχεί σε -1,0%) και στην Πολωνία (-304.000, -0,8%), και σε σχετικούς όρους στην Κροατία (-4,8%, -196.000) και την Ελλάδα (- 2,4%, -259.000). Συνολικά, δέκα χώρες παρουσίασαν μειώσεις στον πληθυσμό τους κατά τη διετία 2020-2021, ενώ οι υπόλοιπες δεκαεπτά παρουσίασαν αυξήσεις. Η Γαλλία κατέγραψε την υψηλότερη απόλυτη αύξηση (552.000, 0,8%) και το Λουξεμβούργο τη μεγαλύτερη σχετική αύξηση (19.000, 3,1%).¹⁶²

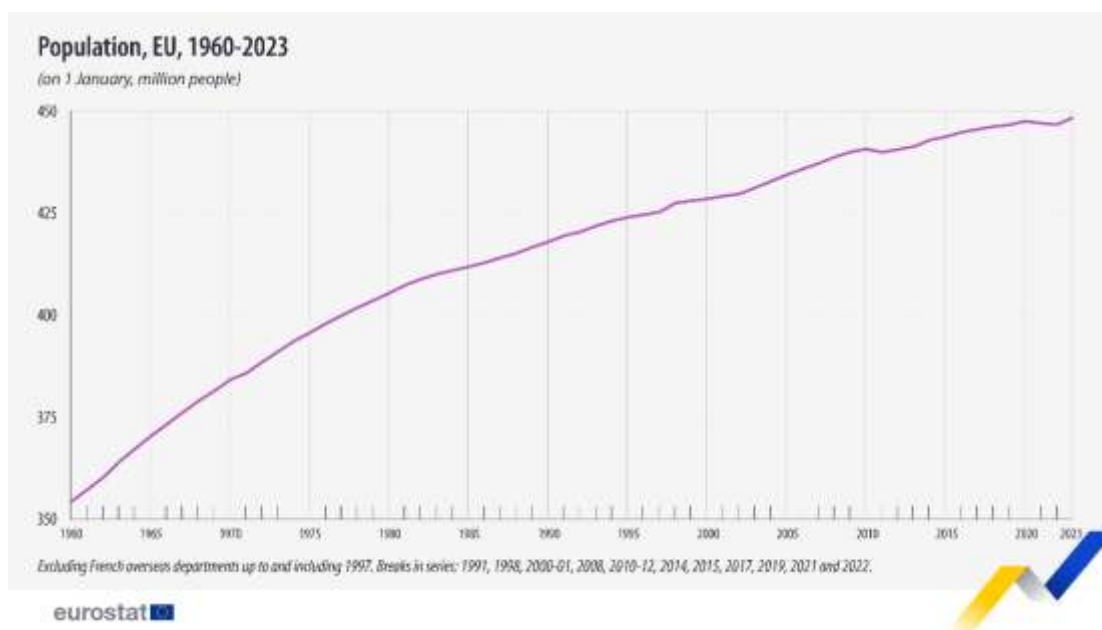
Διάγραμμα 7. Υπερβάλλουσα θνησιμότητα ανά γεωγραφικές περιοχές Ε.Ε. Ιανουάριος 2020-Ιούλιος 2021. Πηγή: Dijkstra, Lewis. 2022. *Data stories linked to the 8th Cohesion Report: Regional COVID-19 impact*.

Σε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα, ο πληθυσμός της Ε.Ε. αυξήθηκε από 354,5 εκατομμύρια το 1960 σε 448,4 εκατομμύρια την 1^η Ιανουαρίου 2023, σημειώνοντας μια αύξηση κατά 93,9 εκατομμύρια ανθρώπους. Ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού επιβραδύνθηκε σταδιακά τις τελευταίες δεκαετίες: επί παραδείγματι, ο πληθυσμός της Ε.Ε. αυξήθηκε, κατά μέσο όρο, κατά περίπου 0,8 εκατομμύρια άτομα ετησίως κατά την περίοδο 2005-2022 σε σύγκριση με τη μέση αύξηση περίπου 3,0 εκατομμυρίων

¹⁶¹Rangachev, Antoni, Georgi K. Marinov, and Mladen Mladenov. 2022. "The Demographic and Geographic Impact of the COVID Pandemic in Bulgaria and Eastern Europe in 2020." *Scientific Reports* 12, no. 1 (April), σελ. 6333. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-09790-w>.

¹⁶² Eurostat. 2024. *Demography 2023 edition*.

ατόμων ετησίως, που καταγράφηκε κατά τη διάρκεια τη δεκαετία του 1960. Ενώ ο πληθυσμός της Ε.Ε. μειώθηκε για ένα σύντομο διάστημα το 2020 κατά περίπου μισό εκατομμύριο άτομα και το 2021 κατά σχεδόν 0,3 εκατομμύρια άτομα λόγω της πανδημίας COVID-19, έχει αρχίσει να ανακάμπτει. Πιο συγκεκριμένα, ο πληθυσμός της Ε.Ε. αυξήθηκε το 2022, από 446,7 εκατομμύρια την 1^η Ιανουαρίου 2022 σε 448,4 εκατομμύρια άτομα την 1^η Ιανουαρίου 2023 (βλ. Διάγραμμα 8).¹⁶³

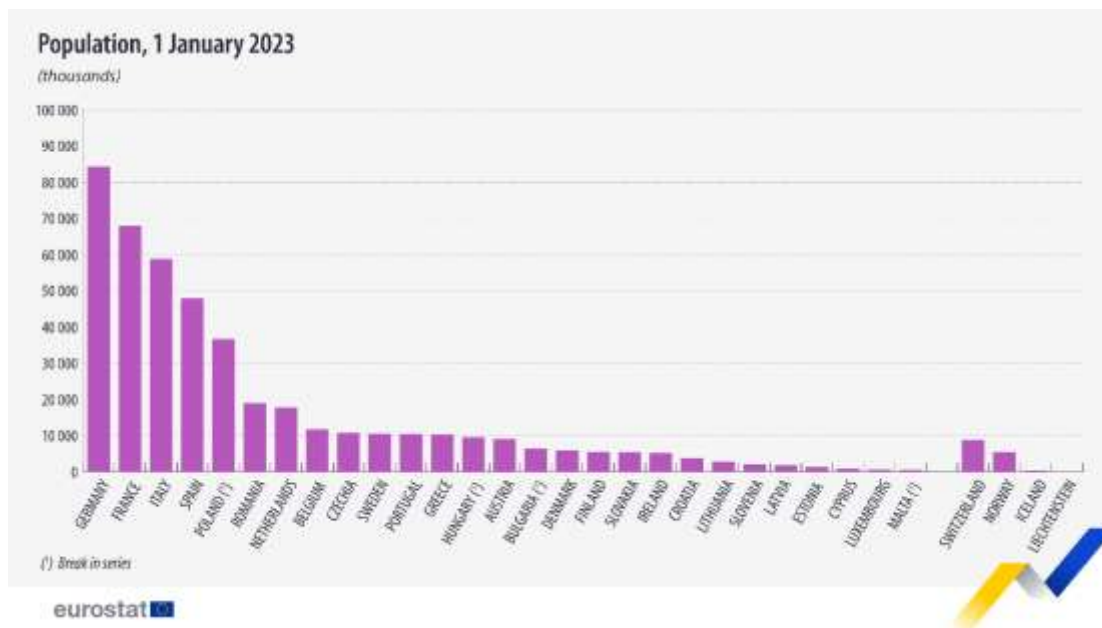

Διάγραμμα 8. Εξέλιξη πληθυσμού Ε.Ε. κατά το διάστημα 1960-2023. Πηγή: Eurostat. 2023.
“EU population increases again after two years decrease”. Eurostat.eu

Ο πληθυσμός των επιμέρους χωρών της Ε.Ε. την 1^η Ιανουαρίου 2023 κυμαινόταν από 0,5 εκατομμύρια στη Μάλτα έως 84,4 εκατομμύρια στη Γερμανία. Η Γερμανία, η Γαλλία και η Ιταλία μαζί αντιπροσωπεύουν σχεδόν το ήμισυ (47%) του συνολικού πληθυσμού της Ε.Ε. Ενώ ο συνολικός πληθυσμός της Ε.Ε. αυξήθηκε το 2022, δεν παρατηρήθηκαν πληθυσμιακές αυξήσεις σε κάθε κ-μ. Συνολικά, επτά χώρες κατέγραψαν μείωση πληθυσμού μεταξύ 1^{ης} Ιανουαρίου 2022 και 2023, με τη μεγαλύτερη μείωση να αναφέρεται στην Ιταλία (-179.419 άτομα) και τη μικρότερη στη Σλοβακία (-5.920). Αυξήσεις παρατηρήθηκαν στις άλλες 20 χώρες, με τη

¹⁶³ Eurostat. 2023. “EU population increases again after two years decrease”. Eurostat.eu, 11.07.2023. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/edn-20230711-1> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

μεγαλύτερη στη Γερμανία (1.121.721) και τη μικρότερη στη Λετονία (7.251) (βλ. Διάγραμμα 8).¹⁶⁴

Διάγραμμα 9. Πληθυσμός της Ε.Ε. την 1^η Ιανουαρίου 2023. Eurostat. 2023. “EU population increases again after two years decrease”. Eurostat.eu.

Η αρνητική φυσική αλλαγή (περισσότεροι θάνατοι από γεννήσεις) υπερτερεί αριθμητικά από τη θετική καθαρή μετανάστευση. Η παρατηρούμενη αύξηση του πληθυσμού μπορεί να αποδοθεί σε μεγάλο βαθμό στις αυξημένες μεταναστευτικές μετακινήσεις μετά τον COVID-19 και στη μαζική εισροή εκτοπισμένων από την Ουκρανία που έλαβαν καθεστώς προσωρινής προστασίας στις χώρες της Ε.Ε. , ως συνέπεια της ρωσικής εισβολής τον Φεβρουάριο του 2022.¹⁶⁵

4.50 ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ

Βάσει προσφάτων εκτιμήσεων της Eurostat, η δημογραφική προοπτική της χώρας μας θα εξακολουθήσει να είναι δυσμενής σε συνέχεια της πανδημίας. Οι πολιτικές κατά των γεννήσεων, της οικογένειας και των γυναικών, αλλά και οι εξοντωτικές και διαρκείς περικοπές των συντάξεων, που μας επέβαλαν οι δανειστές κατά την διάρκεια των Μνημονίων παραπέμπουν σε συνθήκες πολέμου.¹⁶⁶ Ειδικότερα, ο πληθυσμός της χώρας μας παρουσίασε την μεγαλύτερη μείωση σε

¹⁶⁴ Eurostat. 2023. “EU population increases again after two years decrease”, όπ. π.

¹⁶⁵ Eurostat. 2024. *Demography 2023 edition*. όπ. π.

¹⁶⁶ Μητρόπουλος Α. «Η ‘χρονοβόμβα’ του Δημογραφικού».σελ.431.

επίπεδο ΕΕ στην ιστορία της νεωτερικής Ελλάδας, εφόσον από 10,46 εκατομμύρια κατοίκους που καταγράφηκαν το έτος 2022, ο πληθυσμός της χώρας αναμένεται να αγγίξει τα 7,8 εκατομμύρια άτομα το 2070, αντιπροσωπεύοντας μία μείωση της τάξης του 30,4%.¹⁶⁷

Όσον αφορά την επίπτωση της πανδημίας στο προσδόκιμο ζωής, αυτό παρουσίασε μία προσωρινή μείωση της τάξεως των έξι μηνών κατά τα έτη 2019 – 2020, η οποία ωστόσο κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με τη μέση μείωση, που καταγράφηκε στο σύνολο της Ε.Ε. και αγγίζει κατά προσέγγιση τους οκτώ μήνες. Οι γυναίκες φαίνεται να έχουν μεγαλύτερο προσδόκιμο ζωής (83,7 έτη) σε σχέση με τους άνδρες (78,6 έτη). Αναφορικά με την επίδραση της νόσου COVID-19 στη θνησιμότητα, αυτή φερόταν υπεύθυνη για 5000 θανάτους κατά το έτος 2020, μέγεθος που αντιπροσωπεύει το 4% των συνολικών θανάτων. Σε αυτούς προστέθηκαν και 8.680 περαιτέρω θάνατοι, που είχαν καταγραφεί ως και τα τέλη Αυγούστου 2021. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι θάνατοι καταγράφηκαν σε άτομα άνω των 60 ετών. Ωστόσο, η θνησιμότητα που καταγράφηκε στην χώρα λόγω της πανδημίας ήταν 20% χαμηλότερη σε σύγκριση με τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό μέσο όρο.¹⁶⁸

Όπως προκύπτει και από τον Πίνακα 1 και το Διάγραμμα 10 το αρνητικό ισοζύγιο μεταξύ θανάτων και γεννήσεων στη χώρα, αυξήθηκε εφόσον από -33.856 το 2018 διαμορφώθηκε σε -64.706 το 2023.¹⁶⁹ Αναδεικνύουν ότι σε καμία άλλη χρονική περίοδο δεν είχαμε στην Ελλάδα τόσο μεγάλη μείωση των γεννήσεων όσο την περίοδο των Μνημονίων και του κορωνοϊού.

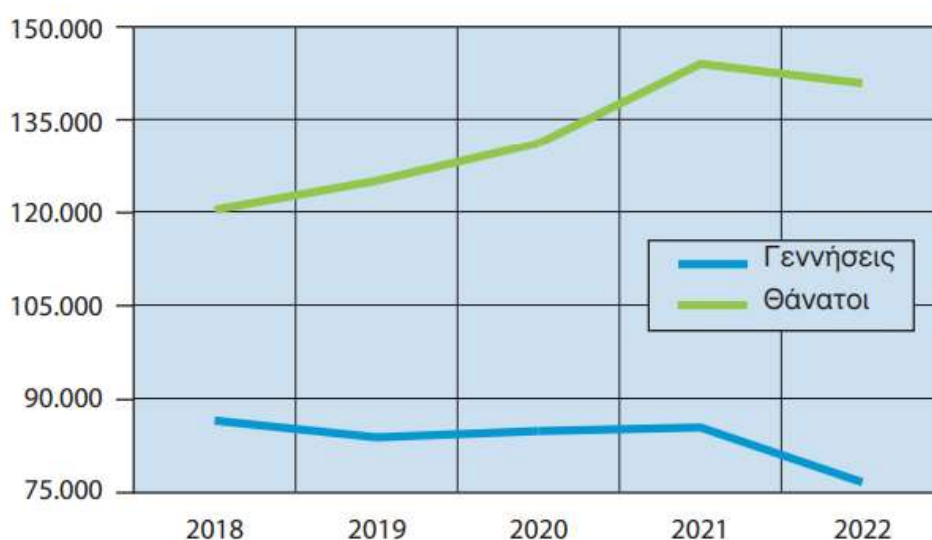
¹⁶⁷Ρομπόλης, Σάββας Γ., και Μπέτσης, Βασίλειος Γ. 2022. “ Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική”, *Οικονομικός Ταχυδρόμος-ot.gr*, 11.06.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2023/06/11/apopseis/experts/dimografiko-provlima-meiosi-tou-plithysmou-kai-dimografiki-politiki/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

¹⁶⁸ΟΟΣΑ/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας. 2022. *Ελλάδα: Προφίλ Υγείας 2021*. Η Κατάσταση της Υγείας στην ΕΕ, ΟΟΣΑ, Παρίσι/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας, Βρυξέλες. Διαθέσιμο στο: https://health.ec.europa.eu/system/files/2022-01/2021_chp_gr_greek.pdf [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

¹⁶⁹ΕΛΣΤΑΤ. 2023. *Ελλάς με Αριθμούς Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2023*. Διαθέσιμο στο: https://www.statistics.gr/documents/20181/18074233/GreeceinFigures_2023Q4_GR.pdf/816ff9de-4b4d-a0ca-3c8d-4d1796a3e635 [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Πίνακας 1. Γεννήσεις – Θάνατοι κατά το διάστημα 2018-2022. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. 2023. Ελλάς με Αριθμούς Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2023.

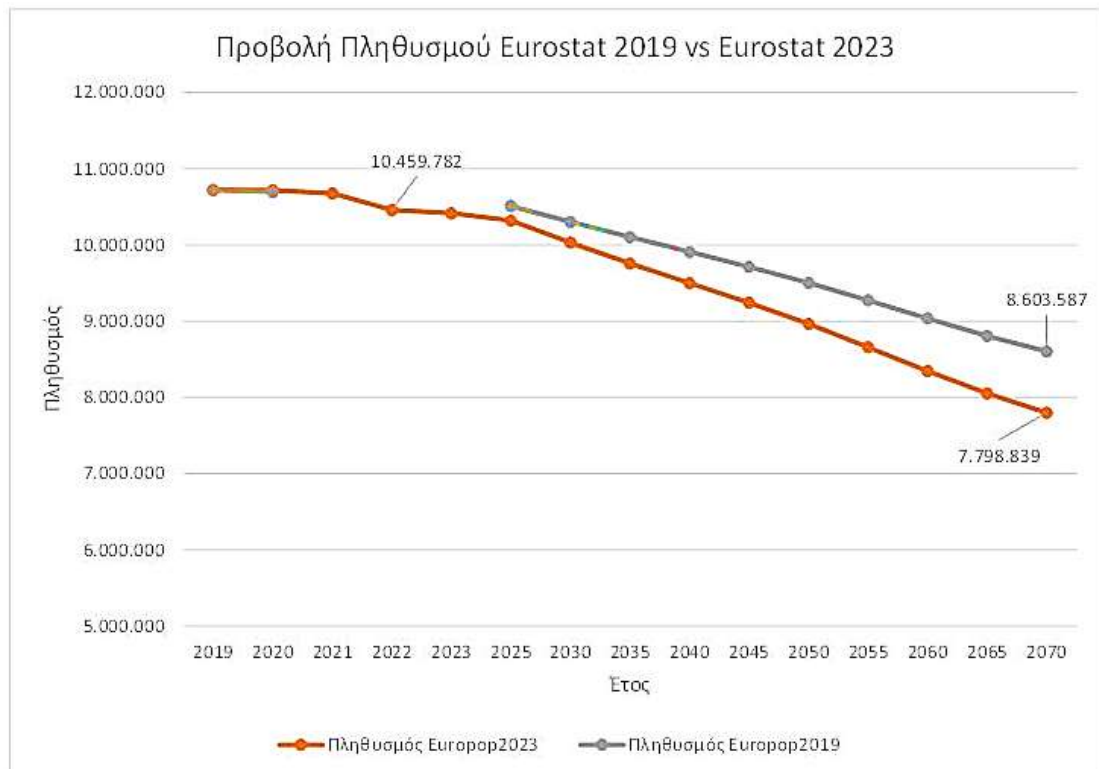
	2018	2019	2020	2021	2022
Γεννήσεις	86.440	83.756	84.764	85.346	76.095
Θάνατοι	120.296	124.954	131.064	143.919	140.801
Διαφορά	-33.856	-41.198	-46.300	-58.573	-64.706

Διάγραμμα 10. Διαχρονική εξέλιξη γεννήσεων – θανάτων κατά το διάστημα 2018-2022. Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ. 2023. Ελλάς με Αριθμούς Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2023.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κύρια αιτία για την μείωση του πληθυσμού βάσει των προβολών της Eurostat, είναι η σημαντική πτώση των μεταναστευτικών ροών, εφόσον κατά την τετραετία 2019-2023, το μεταναστευτικό ισοζύγιο ήταν οριακά θετικό. Ειδικά του έτους 2022 αυτό ήταν αρνητικό, εφόσον στη χώρα εισήλθαν 57.000 άτομα και εξήλθαν 79.000.¹⁷⁰

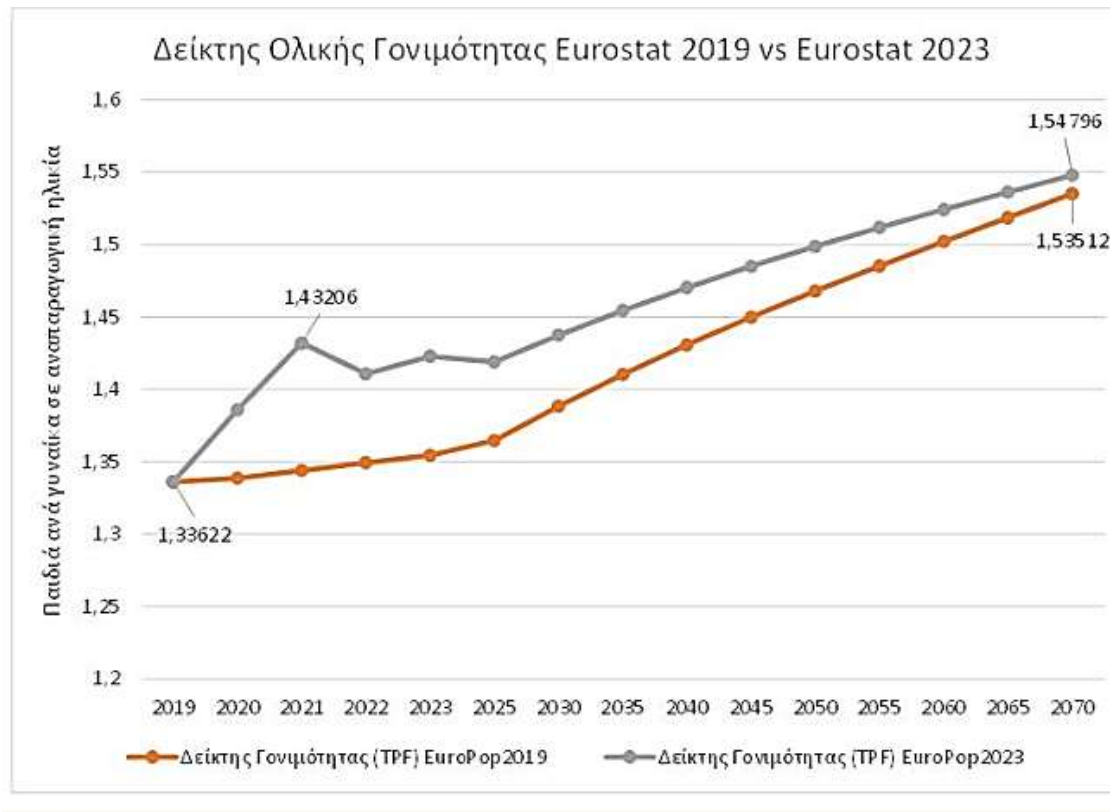
¹⁷⁰Ρομπόλης και Μπέτσης. “ Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική”, όπ. π.

Διάγραμμα 11. Εκτιμήσεις για πληθυσμό Ελλάδος το έτος 2023. Πηγή: Ρομπόλης, Σάββας Γ., και Μπέτσης, Βασίλειος Γ. 2022. “ Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική”.

Εν αντιθέσει, ο δείκτης της γεννητικότητας φαίνεται να παρουσιάζει μια βελτίωση(βλ. Διάγραμμα 11), εφόσον καταγράφηκε μια αύξηση του ολικού δείκτη γεννητικότητας μεταξύ 2019 (1,33 παιδιά/ γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας) και 2021 (1,43 παιδιά/ γυναίκα αναπαραγωγικής ηλικίας)(βλ. Διάγραμμα 12).¹⁷¹

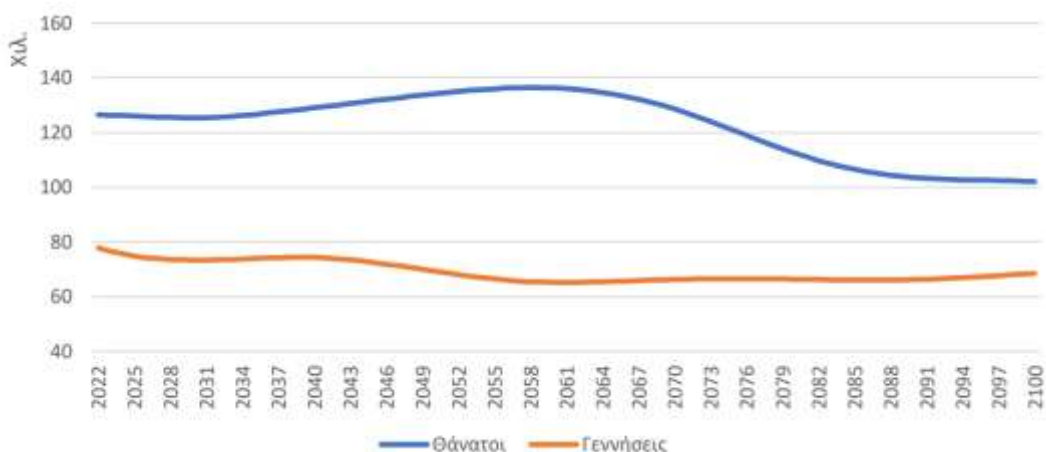
¹⁷¹Ρομπόλης και Μπέτσης. “ Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική”, όπ. π.

Διάγραμμα 12. Δείκτης Ολικής Γονιμότητας για το έτος 2023. Πηγή: Ρομπόλης, Σάββας Γ., και Μπέτσης, Βασίλειος Γ. 2022. "Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική"

Βάσει του βασικού σεναρίου της Eurostat, η σταθεροποίηση του αριθμού γεννήσεων επέρχεται στο εύρος των 73.000-75.000 περί τα μέσα της δεκαετίας του 2040 και εν συνεχεία προβλέπεται μια εκ νέου υποχώρηση του στις 66.000 γεννήσεις από τα τέλη της επόμενης δεκαετίας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι γεννήσεις υπολείπονται σε σημαντικό βαθμό των θανάτων, για όλο αυτό το διάστημα, εφόσον ο αριθμός των θανάτων αναμένεται να αυξηθεί σε 130.000 έως και η δεκαετία του 2060 και εν συνεχεία να υποχωρήσει και να σταθεροποιηθεί στις 103.000 από το 2085 και εντεύθεν. Ως εκ τούτου, το συνεχώς περιοριζόμενο μεταναστευτικό ισοζύγιο, από κοινού με τις εκτιμήσεις για ένα συνεχώς επιδεινούμενο φυσικό ισοζύγιο έως και το 2100, σκιαγραφούν μια δυσώδη εικόνα δημογραφικών μεταβολών, εφόσον υποδηλώνουν μια σημαντική πληθυσμιακή συρρίκνωση, η οποία είναι συνεχής στο χρόνο.¹⁷²

¹⁷² Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE). 2022. *Δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής*. σελ. 30. Διαθέσιμο στο: http://iobe.gr/docs/research/RES_03_08062022_REP_GR.pdf [τελευταία πρόσβαση 01.12.2023].

Διάγραμμα 13. Προβλέψεις για εξέλιξη θανάτων- γεννήσεων κατά το διάστημα 2022-2100 στην Ελλάδα. Πηγή: Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών (ΙΟΒΕ). 2022. Δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής.

4.6 ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΕΣ ΛΥΣΕΙΣ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

4.6.1 ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων αιώνων, διάφοροι παράγοντες επηρέασαν τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένων των αλλαγών στην πολιτική αστάθεια, των προτύπων αστικοποίησης, της ιατρικής και υγειονομικής προόδου, των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων και των ιδεολογικών αλλαγών. Αν και οι κυβερνητικοί αξιωματούχοι και το ευρύ κοινό έχουν συχνά αγνοήσει τις επείγουσες πληθυσμιακές προκλήσεις, οι πληθυσμιακές στρατηγικές έχουν επίσης συμβάλλει στον επηρεασμό των δημογραφικών τάσεων σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες κατά τους πιο πρόσφατους χρόνους, κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι πληθυσμιακές πολιτικές αναπτύσσονται με γνώμονα την ευημερία του ευρύτερου κοινού, ενώ στοχεύουν στην αντιμετώπιση των αντιληπτών ζητημάτων σε επίπεδο πληθυσμού, τροποποιώντας την ηλικιακή κατανομή και το μέγεθος του, ώστε να ανταποκρίνονται καλύτερα στις ανάγκες, τις φιλοδοξίες και τα δικαιώματα των ανθρώπων. Περιγράφονται ως τα ρητά ή σιωπηρά μέτρα που λαμβάνονται από τις δημόσιες αρχές για την αποφυγή, την αναβολή ή τη διόρθωση ανισορροπιών μεταξύ δημογραφικών αλλαγών και κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών στόχων. Ωστόσο, οι στρατηγικές πληθυσμού στα ανεπτυγμένα έθνη, ιδιαίτερα σε εκείνα της Ευρώπης, συνήθως αναπτύσσονται, προκειμένου να διαχειριστούν ένα μόνο δημογραφικό πρόβλημα κάθε φορά. Μοχλοί πολιτικής,

γνωστοί επίσης ως σημεία εισόδου ή μέσα πολιτικής, χρησιμοποιούνται για την εφαρμογή αυτών των πολιτικών.¹⁷³

Οι πληθυσμιακές πολιτικές απαιτούν την ευαισθητοποίηση των θεμάτων που διακυβεύονται, καθώς και τη συναίνεση σχετικά με τις ενέργειες που πρέπει να ληφθούν. Απαιτούν επίσης ποιοτικά δεδομένα που δεν είναι πάντα άμεσα διαθέσιμα, ειδικά για τη διεθνή μετανάστευση. Τα ζητήματα του πληθυσμού, ιδιαίτερα η μετανάστευση, είναι ευαίσθητα και έχουν τη δυνατότητα να πυροδοτήσουν πολιτικές διενέξεις μεταξύ του ευρύτερου κοινού, των ενδιαφερόμενων μερών και των ομάδων πίεσης. Σε αυτό το πλαίσιο, ο δημόσιος διάλογος για τους μελλοντικούς προσανατολισμούς της δημογραφικής πολιτικής είναι δύσκολος και συχνά έχει προκαλέσει πόλωση των ενδιαφερομένων και της κοινής γνώμης. Η εφαρμογή των πληθυσμιακών πολιτικών απαιτεί επαρκείς θεσμικές ρυθμίσεις, καλό συντονισμό μεταξύ των διαφόρων τομέων και αποτελεσματική παρακολούθηση και αξιολόγηση, εκτός από την ισχυρή πολιτική βούληση.¹⁷⁴

Για την αντιμετώπιση της δημογραφικής γήρανσης, η Ε.Ε. αναπτύσσει πρωτοβουλίες σε διάφορους τομείς πολιτικής, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής πολιτικής και της πολιτικής απασχόλησης, της εκπαίδευσης και της υγειονομικής περίθαλψης. Έχοντας εδραιώσει τον Ευρωπαϊκό Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων το 2017, στη Διάσκεψη του Gothenburg, προβλέπει δράσεις για τη στήριξη των κρατών μελών με την προώθηση της δια βίου μάθησης, την παροχή κατάλληλης μακροχρόνιας περίθαλψης και τη διασφάλιση της οικονομικής προστασίας στην τρίτη ηλικία. Ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων αφορά την παροχή νέων και πιο αποτελεσματικών δικαιωμάτων για τους Ευρωπαίους. Βασίζεται σε 20 βασικές αρχές, που διαρθρώνονται γύρω από τρεις κατηγορίες: ίσες ευκαιρίες και πρόσβαση στην αγορά εργασίας, δίκαιες συνθήκες εργασίας, και κοινωνική προστασία και ένταξη. Άμεσα σχετιζόμενος με τους ηλικιωμένους, ο πυλώνας έχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει τον πολυδιάστατο αποκλεισμό των ηλικιωμένων στη μετέπειτα ζωή του; από μια προοπτική βασισμένη στα δικαιώματα – για παράδειγμα, ενισχύοντας τα δικαιώματα σε ποιοτική και οικονομικά προσιτή υγεία και μακροχρόνια περίθαλψη, σε επαρκείς συντάξεις για την αξιοπρεπή διαβίωσή, σε

¹⁷³ May, John F. 2015. "Population Policies in Europe." *L'Europe En Formation* 377, 3, σελ. 136-137. <https://doi.org/10.3917/eufor.377.0136>.

¹⁷⁴ Στο ίδιο σελ. 137.

συνθήκες εργασίας φιλικές προς την ηλικία και σε μια αγορά εργασίας χωρίς αποκλεισμούς ή πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες. Παρά τη συμπερίληψη αυτών των κρίσιμων συνιστωσών, εξακολουθεί να υπάρχει αβεβαιότητα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ο Πυλώνας θα επιτύχει τους σκοπούς, αλλά και τις δράσεις που θα αναπτύξουν τα κράτη μέλη.¹⁷⁵

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί ότι σε επίπεδο ΕΕ, οι πολιτικές για τη δημογραφική γήρανση είναι άμεσα συνυφασμένες με την κοινωνική πολιτική. Ήδη η Συνθήκη της Ρώμης (1957), η οποία ίδρυσε την αρχική Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), τη σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), περιείχε τα πρώτα μέτρα κοινωνικής πολιτικής, όπως η ελεύθερη κυκλοφορία της εργασίας και η παροχή ίσης αμοιβής για άνδρες και γυναίκες. Αυτά τα μέτρα έδωσαν έμφαση στην αλληλεγγύη ως μία από τις θεμελιώδεις αρχές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Τα κράτη μέλη της ΕΟΚ θεώρησαν την αλληλεγγύη ως εγγενές στοιχείο του κοινού τους οράματος για ανάπτυξη στη μεταπολεμική περίοδο, συνδυάζοντας την οικονομική ανάπτυξη με το υψηλό βιοτικό επίπεδο και τις καλές συνθήκες εργασίας. Ωστόσο, στις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η πρόοδος στην εναρμόνιση των κοινωνικών πολιτικών των κρατών μελών της ΕΟΚ περιορίστηκε στην επίτευξη συμφωνίας για γενικούς στόχους πολιτικής. Αυτή η ήδη μετριοπαθής προσέγγιση αμφισβητήθηκε ακόμη περισσότερο από την αυξανόμενη επιρροή της νεοφιλελεύθερης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής σκέψης στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Τελικά, η στασιμότητα σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής που προέκυψε ξεπεράστηκε με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη (1986), η οποία επιβεβαίωσε την ανάγκη «βελτίωσης της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης της Κοινότητας με την επέκταση των κοινών πολιτικών και την επιδίωξη νέων στόχων».¹⁷⁶

Με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), το όνομα της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας άλλαξε σε Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Η παράλειψη του όρου

¹⁷⁵Corti, Francesco, and Patrik Vesan. 2020. "Social Democracy, Social Europe, and the 'Post-Third Way Agenda': From the European Pillar of Social Rights to the Covid-19 Pandemic." *Constellations* 27 (4), σελ. 608–20. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12534>.

¹⁷⁶Kucharczyk, Maciej. 2021. "Social Exclusion in Older-Age and the European Pillar of Social Rights." *International Perspectives on Aging*, σελ. 421–31. https://doi.org/10.1007/978-3-030-51406-8_33.

«οικονομική» ήταν απλώς σημασιολογική – έδειξε την προθυμία των κρατών μελών να επιδιώξουν την ολοκλήρωση πέρα από τους καθαρά οικονομικούς στόχους της. Το άρθρο 2 της Συνθήκης του Μάαστριχτ υπογράμμισε το υψηλό επίπεδο απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, την οικονομική και κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη. Το 2000, ο υπερεθνικός συντονισμός έλαβε νέα ώθηση, μεταξύ άλλων στον κοινωνικό τομέα, με την εισαγωγή της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού (ΑΜΣ). Η ΑΜΣ προοριζόταν ως μέθοδος ήπιας διακυβέρνησης, με στόχο τη διάδοση βέλτιστων πρακτικών και την επίτευξη σύγκλισης προς τους στόχους της ΕΕ σε εκείνους τους τομείς πολιτικής που εμπίπτουν σε κοινές ή υποστηρικτικές αρμοδιότητες των κρατών μελών, όπως η κοινωνική ένταξη, η υγεία, η εκπαίδευση, η νεολαία ή η επαγγελματική κατάρτιση. Εφαρμοσμένο στους τομείς της κοινωνικής ένταξης, της υγειονομικής περίθαλψης και της μακροχρόνιας περίθαλψης και των συντάξεων (Κοινωνική ΑΜΣ), το νέο πλαίσιο παρείχε περαιτέρω ευκαιρίες σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων σε μεγαλύτερη ηλικία. Τα κράτη μέλη είχαν την ευκαιρία να ανταλλάξουν πολιτικές ιδέες, γνώση και εμπειρία σε σχέση με τις κοινωνικές πολιτικές. Στόχος ήταν η ενίσχυση της ευημερίας και της συνοχής στις γηράσκουσες κοινωνίες, ιδίως όσον αφορά την οικονομική προσιτότητα, τη διαθεσιμότητα και την ποιότητα των υπηρεσιών υγείας και μακροχρόνιας περίθαλψης που υποστηρίζουν την ικανότητα των ηλικιωμένων να συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνία, με επαρκή και βιώσιμα συνταξιοδοτικά συστήματα που καθορίζουν το εισόδημα των ηλικιωμένων και *defacto* την κοινωνική τους ένταξη.¹⁷⁷

Το 2009, η Συνθήκη της Λισαβόνας εισήγαγε πρόσθετα μέτρα με επίκεντρο την κοινωνική πολιτική, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής αγοράς, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της δικαιοσύνης και της κοινωνικής ένταξης και της ισότητας των φύλων. Η ΕΕ επιφορτίστηκε με μια αποστολή να συμβάλει στη συνολική βιώσιμη ανάπτυξη στον κόσμο, με βάση την αλληλεγγύη και τον αμοιβαίο σεβασμό, όπου το εμπόριο είναι ταυτόχρονα ελεύθερο και δίκαιο. Το άρθρο 151 της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ) αναφέρει λεπτομερώς τους βασικούς στόχους της κοινωνικής πολιτικής της ΕΕ: προώθηση της απασχόλησης, βελτίωση των συνθηκών εργασίας και διαβίωσης, ίση μεταχείριση των εργαζομένων, επαρκής κοινωνική προστασία ανάλογα με τις ανάγκες, κοινωνικός

¹⁷⁷Daly Mary. 2006. "EU Social Policy after Lisbon". *JCMS* 44(3), σελ. 461–481.

διάλογος, ανάπτυξη ανθρώπινου δυναμικού με στόχο την επίτευξη υψηλού και βιώσιμου επιπέδου απασχόλησης, καθώς και την καταπολέμηση του αποκλεισμού. Επιπλέον, το άρθρο 6 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) δίνει δεσμευτική ισχύ στα κοινωνικά δικαιώματα, που προστατεύονται στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατά συνέπεια, ο Χάρτης εδραιώνει όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα που ισχύουν σε επίπεδο ΕΕ. Τέλος, το άρθρο 9 της Συνθήκης της Λισαβόνας, η λεγόμενη «οριζόντια κοινωνική ρήτρα» διακηρύσσει ότι η Ένωση πρέπει να λαμβάνει υπόψη [...] την εγγύηση της επαρκούς κοινωνικής προστασίας [...] κατά την εφαρμογή νέων πολιτικών.¹⁷⁸

Αν και ορισμένα έγγραφα της ΕΕ εξετάζουν ένα ευρύτερο φάσμα μέτρων και υπηρεσιών, όπως η δια βίου μάθηση, η ενασχόληση με δραστηριότητες ενίσχυσης της ικανότητας και προαγωγής της υγείας και η ενεργός δράση μετά τη συνταξιοδότηση, ο στόχος είναι συντριπτικά η παράταση της επαγγελματικής ζωής των ηλικιωμένων. Αυτή η εστίαση αντικατοπτρίστηκε στον λεγόμενο στόχο της Λισαβόνας να αυξήσει το ποσοστό απασχόλησης των ατόμων ηλικίας 55–64 ετών στο 50% έως το 2010, στόχο που καμία από τις χώρες της ΕΕ δεν κατάφερε να επιτύχει.¹⁷⁹

Παρά τις προσπάθειες αυτές, η δράση της ΕΕ στον κοινωνικό τομέα παρέμεινε περιορισμένη στην υποστήριξη των κρατών μελών στην οργάνωση και εφαρμογή των εθνικών πολιτικών. Μόνο στον απόηχο της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής και οικονομικής κρίσης του 2008 εμφανίστηκε μια νέα προσέγγιση. Υπό την πίεση του κοινού να αναγνωρίσει την ευθύνη της ΕΕ να αντιμετωπίσει τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης, οι εθνικές κυβερνήσεις και τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα αναγνώρισαν την ανάγκη να εξισορροπηθεί η δράση της ΕΕ. Ο στόχος της περαιτέρω οικονομικής ολοκλήρωσης συνδέθηκε στενότερα με την πρόοδο προς μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή και ισότητα. Ένα νέο ολοκληρωμένο όραμα για την Ευρώπη να επιτύχει «έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη» προτάθηκε με τη μορφή της στρατηγικής «Ευρώπη 2020». Εκκινώντας το 2010, η Στρατηγική έθεσε πέντε «πρωταρχικούς» στόχους που πρέπει να επιτευχθούν εντός της επόμενης δεκαετίας, συμπεριλαμβανομένων αυτών για την απελευθέρωση

¹⁷⁸Kucharczyk, “Social Exclusion in Older-Age and the European Pillar of Social Rights”, όπ. π. σελ. 422-423.

¹⁷⁹Foster, L., & Walker, A. (2014). Active and Successful Aging: A European Policy Perspective. *The Gerontologist*, 55(1), σελ. 83–90. <https://doi.org/10.1093/geront/gnu028>

20 εκατομμυρίων ανθρώπων από τη φτώχεια, τη μείωση των ποσοστών πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου σε κάτω από 10% και τη διασφάλιση της συμμετοχής του 75% των πολιτών 20– 64 ετών στην αγορά εργασίας. Ωστόσο, για άλλη μια φορά, η προσπάθεια να προστεθεί μια ισχυρή κοινωνική διάσταση στη χάραξη πολιτικής της ΕΕ απέτυχε. Η στρατηγική «Ευρώπη 2020» απέτυχε σε μεγάλο βαθμό στην επίτευξη των κοινωνικών της στόχων, προφανώς όσον αφορά την εξάλειψη της φτώχειας. Η μοίρα της στρατηγικής σφραγίστηκε πριν καν φτάσει το 2020 και defacto άνοιξε το δρόμο για τη διακήρυξη του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων.¹⁸⁰

Σήμερα, μέσω της διαδικασίας του Ευρωπαϊκού Εξαμήνου, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρακολουθεί διαχρονικά τις οικονομικές και δημοσιονομικές πολιτικές των κρατών μελών και κάνει στοχευμένες συστάσεις πολιτικής για τη στήριξη της οικονομικής βιωσιμότητας των ευρωπαϊκών οικονομιών, συμπεριλαμβανομένης της κοινωνικής πρόνοιας. Πέρα από την υποστήριξη σχετικών πρωτοβουλιών όπως η Ευρωπαϊκή Σύμπραξη Καινοτομίας για την Ενεργή και Υγιή Γήρανση και την Πρωτοβουλία HealthierTogether, παράγει επίσης σχετικές δημοσιεύσεις όπως η Πράσινη Βίβλος για τη γήρανση και περιοδικές εκθέσεις αναφορικά με τη δημογραφική γήρανση για την προβολή των πιθανών επιπτώσεων των δημογραφικών αλλαγών σε ολόκληρη την Ένωση.¹⁸¹

Μια σημαντική δέσμη μέτρων για την αντιμετώπιση της δημογραφικής γήρανσης είναι πολιτικές για την υποστήριξη της τεκνοποίησης, εφόσον αυξάνουν τον αριθμό των εργαζόμενων μητέρων. Είναι αλήθεια ότι, παρόλο που η συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας έχει αυξηθεί σημαντικά, συνεχίζουν να επιβαρύνονται περισσότερο όσον αφορά τη φροντίδα των παιδιών σε σύγκριση με τους άνδρες. Ως αποτέλεσμα, ο αριθμός των γυναικών που εργάζονται με μερική απασχόληση είναι σχεδόν τετραπλάσιος από αυτόν των ανδρών, ενώ οι γυναίκες λαμβάνουν χαμηλότερη αμοιβή από τους άνδρες για την ίδια ποσότητα εργασίας. Κατά συνέπεια, οι γυναίκες αντιμετωπίζουν δυσκολίες στο συνδυασμό της επαγγελματικής και της οικογενειακής ζωής, ένα πρόβλημα που θα πρέπει να αντιμετωπιστεί σε επίπεδο Ε.Ε.,

¹⁸⁰ Kucharczyk, “Social Exclusion in Older-Age and the European Pillar of Social Rights”, όπ. π. σελ. 422-423.

¹⁸¹ European Observatory on Health Systems and Policies. 2023. “Addressing long-term challenges such as population ageing and climate change”. Διαθέσιμο στο: <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/m/addressing-long-term-challenges-such-as-population-ageing-and-climate-change> [τελευταία πρόσβαση 12.12.2023].

η οποία θα πρέπει να παρέχει πιο ευέλικτες ευκαιρίες εργασίας στις γυναίκες, καθώς και καλύτερη διαθεσιμότητα ποιοτικής και οικονομικά προσιτής παιδικής φροντίδας. Η στρατηγική της Ε.Ε. για την ισότητα των φύλων 2020-2025 έχει ήδη καθορίσει μια σειρά από σημαντικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.¹⁸²

Όσον αφορά τις επιπτώσεις της γήρανσης στην παραγωγικότητα της εργασίας, υποστηρίζεται ότι η γήρανση μπορεί να αποτελεί τροχοπέδη στην αύξηση της, λόγω των ακόλουθων παραγόντων: τεχνολογικά επιτεύγματα που οδήγησαν σε μειωμένο μερίδιο των εργαζομένων που πραγματοποιούν χειρωνακτική εργασία, όπου υπερεκπροσωπούνται άτομα ηλικίας 55–64 ετών, και μειωμένες γνωστικές δεξιότητες των ηλικιωμένων εργαζομένων, δεξιότητες που γίνονται ολοένα και πιο σημαντικές στο χώρο εργασίας. Οι ευνοϊκές επιπτώσεις της γήρανσης στην παραγωγικότητα της εργασίας θα μπορούσαν να επιτευχθούν με: υψηλότερες δαπάνες για την υγεία που διατίθενται για την υποστήριξη της ενεργού συμμετοχής του πληθυσμού ηλικίας 55–64 ετών στην αγορά εργασίας, γεγονός που θα οδηγούσε σε καλύτερες συνθήκες υγείας και αυξημένη παραγωγικότητα, βελτίωση του μορφωτικού επιπέδου του εργατικού δυναμικού ηλικίας 55–64 ετών, που θα οδηγούσε σε καλύτερες επιδόσεις, καθώς οι πιο μορφωμένοι εργαζόμενοι είναι σε θέση να προσαρμοστούν καλύτερα για να αντισταθμίσουν τυχόν αρνητικές επιπτώσεις της γήρανσης στην παραγωγικότητα, ευελιξία των εργοδοτών στον προγραμματισμό της εργασίας, με ευκαιρίες για μερική απασχόληση και τηλεργασία, που θα κάλυπταν τις ανάγκες ορισμένων εργαζομένων μεγαλύτερης ηλικίας. Προκειμένου να αυξηθεί η ενσωμάτωση των ηλικιωμένων εργαζομένων στην αγορά εργασίας, έχουν προταθεί τέσσερις διακριτές λύσεις στο χώρο εργασίας: μάθηση, κατάρτιση και ανάπτυξη, ευέλικτες εργασιακές πρακτικές και εκσυγχρονισμός της εργασίας, σχεδιασμός χώρου εργασίας και προαγωγή της υγείας, καθώς και αλλαγή νοοτροπιών εντός του οργανισμού.¹⁸³

¹⁸²Tzouganatou, Simoni Gerasimina. 2022. “The Ageing Population of the European Union: Challenges and Prospects.” *HAPSc Policy Briefs Series* 3, σελ. 211. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.31010>.

¹⁸³Cristea, Mirela, Gratiela Georgiana Noja, Petru Stefea, and Adrian Lucian Sala. 2020. “The Impact of Population Aging and Public Health Support on EU Labor Markets.” *International Journal of Environmental Research and Public Health* 17, 4, σελ. 1439. <https://doi.org/10.3390/ijerph17041439>.

Ο στόχος των υπευθύνων χάραξης πολιτικής θα πρέπει να είναι η σύγκλιση στην υγιή και ενεργό γήρανση, για την αύξηση της οικονομικής συνεισφοράς των ηλικιωμένων, προκειμένου να βοηθηθεί η μετάβαση των ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών σε καθεστώς «ασημένιας οικονομίας» ή «χρυσής εποχής». Η ασημένια οικονομία αναφέρεται σε μια μετατόπιση της ζήτησης για προϊόντα και υπηρεσίες που καλύπτουν τις απαιτήσεις και τις προτιμήσεις των ηλικιωμένων. Έτσι, θα μπορούσαν να προκύψουν νέες ευκαιρίες εργασίας, ιδιαίτερα στους τομείς του τουρισμού, της υποστηρικτικής τεχνολογίας, της ρομποτικής, της ευεξίας, των καλλυντικών και της μόδας, της προσωπικής και αυτοματοποιημένης κινητικότητας και των τραπεζών. Επιπλέον, θα απαιτηθούν ειδικοί στον προγραμματισμό, καθώς και ειδικευμένοι εργαζόμενοι στον τομέα της υγείας και φροντιστές προκειμένου να επιτευχθεί επιστημονική και ιατρική καινοτομία. Ως αποτέλεσμα μιας ανεπτυγμένης αγοράς προϊόντων και υπηρεσιών για την υγιή και ενεργό γήρανση, η συνολική αποτελεσματικότητα των συστημάτων υγείας και κοινωνικής φροντίδας θα αυξηθεί σημαντικά.¹⁸⁴

Η ενεργός γήρανση εντάχθηκε στη στρατηγική της Ε.Ε. το 2012 και τέθηκαν οι συντεταγμένες της, μαζί με συγκεκριμένες πολιτικές για όλα τα κράτη μέλη, σε μια προσπάθεια να αυξηθούν οι ευκαιρίες για τους ηλικιωμένους να συνεχίσουν να εργάζονται και να συνεισφέρουν στην κοινωνία με άλλους τρόπους και να παραμείνουν υγιείς για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Η έννοια της ενεργού γήρανσης βασίζεται επί του παρόντος σε τέσσερις βασικούς πυλώνες: τη συμμετοχή, την υγεία, την ασφάλεια και τη δια βίου μάθηση. Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, η υγιής γήρανση αντιπροσωπεύει *«τη διαδικασία ανάπτυξης και διατήρησης της λειτουργικής ικανότητας που επιτρέπει την ευημερία σε μεγαλύτερη ηλικία»*, προκειμένου να επιτευχθούν οι στόχοι της βιώσιμης ανάπτυξης. Οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής πρέπει να παρέχουν κίνητρα για το ηλικιωμένο εργατικό δυναμικό να παραμείνει στην αγορά εργασίας «με την άρση των κυρώσεων για μεταγενέστερη συνταξιοδότηση και την παροχή πιο ευέλικτων επιλογών εργασίας/συνταξιοδότησης». Οι κοινωνικοί εταίροι πρέπει να άρουν τις διακρίσεις λόγω ηλικίας από την αγορά εργασίας από τους εργοδότες προωθώντας καλές

¹⁸⁴Tzouganatou, “The Ageing Population of the European Union: Challenges and Prospects”, όπ. π., σελ. 211.

πρακτικές διαχείρισης για χώρους εργασίας διαφορετικούς ανάλογα με την ηλικία και να προσφέρουν ευκαιρίες κατάρτισης σε εργαζόμενους μεγαλύτερης ηλικίας.¹⁸⁵

Πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στην υιοθέτηση νέων τεχνολογιών και στην αλλαγή προσεγγίσεων όσον αφορά τις υπηρεσίες φροντίδας που προσφέρονται στον ηλικιωμένο πληθυσμό, καθώς τόσο οι δαπάνες για την υγεία, όσο και η τεχνολογική πρόοδος αποτελούν πιθανή πηγή καλύτερων αποτελεσμάτων ευημερίας όσον αφορά τη μακροζωία. Η δημογραφική γήρανση προκαλεί αυξανόμενο κόστος στις υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης, λόγω της αύξησης της χρήσης διαδικασιών και θεραπειών που σχετίζονται με την ηλικία που αυξάνουν το κόστος της μακροχρόνιας περίθαλψης, το οποίο αναμένεται να αυξηθεί με ταχύτερο ρυθμό σε σχέση με άλλες ανάγκες υγειονομικής περίθαλψης. Επιπλέον, η βελτίωση των συνόλων δεδομένων για τις ηλικιακές ομάδες και τις συνθήκες και η ενσωμάτωσή τους σε ένα εύκολα προσβάσιμο, ασφαλές δίκτυο θα διασφαλίσει την ευελιξία στην παροχή υπηρεσιών. Ως αποτέλεσμα, μια μυριάδα μελετών έθεσε το επίκεντρο στην αυξανόμενη έρευνα και ανάπτυξη (E&A) στον τομέα της υγείας, καθώς τα υγιή άτομα είναι πιο παραγωγικά και δημιουργούν ανταγωνιστικότητα, βελτιώνοντας το βιοτικό επίπεδο για όλους.¹⁸⁶

Τέλος, μεταξύ 2000 και 2018, η μετανάστευση συνέβαλε στο 80% της αύξησης του πληθυσμού στην Ευρώπη. Καθώς ο πληθυσμός σε ηλικία εργασίας της Ε.Ε. αυξάνεται, η μετανάστευση θα δώσει λύση στις ελλείψεις δεξιοτήτων και, ως εκ τούτου, θα συμβάλει στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών. Ωστόσο, οι μετανάστες θα αντιστρέψουν την τάση της έλλειψης προσφοράς εργασίας, μόνο εάν απασχοληθούν και ενσωματωθούν στην αγορά εργασίας. Εν ολίγοις, εάν η ένταξη είναι επιτυχής, η μετανάστευση θα ενισχύσει τις δυνατότητες της οικονομίας βραχυπρόθεσμα. Από την άλλη πλευρά, οι υψηλοί αριθμοί μετανάστευσης σε

¹⁸⁵ World Health Organization (WHO). 2017. Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health; World Health Organization: Geneva, Switzerland, σελ. 1–46.

¹⁸⁶ Cristea et al. “The Impact of Population Aging and Public Health Support on EU Labor Markets”, όπ. π.

συνδυασμό με την ανεπαρκή εκπαίδευση και ένταξη θα επιδεινώσουν την οικονομική εξάρτηση.¹⁸⁷

4.6.2 ΕΛΛΑΔΑ

Οι δυσμενείς για τη χώρα μας δημογραφικές εξελίξεις, όπως σκιαγραφήθηκαν ανωτέρω, αναβαθμίζουν τη σημασία τόσο της γεωπολιτικής διάστασης των δημογραφικών τάσεων στη χώρα, όσο και της λήψης άμεσων μέτρων για το σχεδιασμό, αλλά και υλοποίηση συνεκτικών, συστηματικών και μακροπρόθεσμων δημογραφικών πολιτικών, που αποσκοπούν αφενός να αποτρέψουν μια περαιτέρω μείωση και αφετέρου να ενθαρρύνουν την αύξηση του πληθυσμού.¹⁸⁸

Δεδομένου ότι το σύνολο των δημογραφικών εξελίξεων συνεπάγεται την ανάδυση σημαντικών προκλήσεων για πληθώρα τομέων της κοινωνικής πολιτικής, συμπεριλαμβανομένης της υγείας, των συντάξεων, της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας, είναι εύλογο ότι για τη διόρθωση των αδυναμιών των τομέων αυτών είναι απαραίτητη η ανάπτυξη στοχευμένων πολιτικών και στρατηγικών. Δεν θα πρέπει επίσης να παραβλέπεται η σημασία των οικογενειακών και μεταναστευτικών πολιτικών, εφόσον επηρεάζουν τη δομή του πληθυσμού της χώρας, αλλά και μια σειρά δομικών δημογραφικών δεικτών, συμπεριλαμβανομένης της γεννητικότητας. Η ευρύτητα των τομέων της κοινωνικής πολιτικής, που εμπλέκονται στην όποια απόπειρα επίλυσης του δημογραφικού προβλήματος, αλλά και ο μακροπρόθεσμος ορίζοντας των σχετικών πολιτικών και παρεμβάσεων απαιτεί την ανάπτυξη του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου, καθώς και των ενδεδειγμένων εργαλείων, που ωστόσο θα πρέπει να θωρακιστούν θεσμικά, προκειμένου να αποτραπεί η ανατροπή τους μέσω των αλληπάλληλων εκλογών. Για τους ίδιους λόγους, βαρύνουσας σημασίας είναι η συμμετοχή της κοινωνίας σε κάθε στάδιο της χάραξης και υλοποίησης των μεταναστευτικών πολιτικών.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Marois, Guillaume, Alain Bélanger, and Wolfgang Lutz. 2020. "Population Aging, Migration, and Productivity in Europe." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 117, 14 (March), σελ. 7690–7695. <https://doi.org/10.1073/pnas.1918988117>.

¹⁸⁸ Ρομπόλης και Μπέτσης, "Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική", όπ. π.

¹⁸⁹ Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE). *Δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής*, όπ. π. σελ. 144.

Στη βάση των στοιχείων, που παρατέθηκαν ανωτέρω, τόσο για την Ε.Ε., όσο και τη χώρα μας, προτείνεται μια δέσμη από μέτρα και πολιτικές, που μέσω της γεωγραφικής-περιφερειακής κατανομής των παραγωγικών και κοινωνικο-οικονομικών δραστηριοτήτων είναι σε θέση να προσδώσουν ένα θετικό πρόσημο στις δημογραφικές τάσεις της χώρας. Τα εν λόγω μέτρα βασίζονται σε τρεις άξονες, ήτοι α. μέτρα ενίσχυσης των εισοδημάτων των νοικοκυριών, β. αναδιαμόρφωσης των επιδομάτων, αλλά και γ. αναβάθμισης του βιοτικού επιπέδου και ειδικότερα των συνθηκών διαβίωσης των οικογενειών.¹⁹⁰

1. Ενίσχυση των εισοδημάτων των νοικοκυριών: αρχικά θα πρέπει να εμπεδωθεί ένα αναπτυξιακό περιβάλλον με την ικανότητα προσέλκυσης επενδύσεων, δημιουργίας νέων θέσεων απασχόλησης και εντέλει βελτίωσης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η οποία και θα συμβάλλει στη σύγκλιση της χώρας με τις προηγμένες οικονομίες της ΕΕ. Οι εν λόγω εξελίξεις είναι σε θέση να δημιουργήσουν ένα κλίμα αυξημένης οικονομικής ασφάλειας και της ύπαρξης αυξημένων ευκαιριών, εφόσον μειώνεται η επαπειλούμενη ανεργία, ο κίνδυνος ανισότητας, κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας, παράγοντες που προδιαθέτουν τα άτομα θετικά ως προς την απόκτηση οικογένειας. Σε αυτήν την κατεύθυνση μεταξύ άλλων θα μπορούσαν να συμβάλλουν η παροχή εργασιακής και μισθολογικής ασφάλειας μέσω της θεσμικής ελαχιστοποίησης των εργασιακών θέσεων, που προσφέρουν ευέλικτη ή επισφαλή απασχόληση, καθώς επίσης και η αποκατάσταση με θεσμικά μέσα των συλλογικών διαπραγματεύσεων, καθώς και των συλλογικών συμβάσεων εργασίας.

2. Μέτρα αναμόρφωσης των επιδομάτων: τέτοια μέτρα αποσκοπούν να ενισχύσουν το διαθέσιμο εισόδημα των νέων οικογενειών, παρέχοντας οικονομική στήριξη τόσο στη φάση της γέννησης, αλλά και της ανατροφής των παιδιών, ενώ αυξημένη υποστήριξη θα πρέπει να παρέχεται στην περίπτωση απόκτησης δεύτερου και τρίτου παιδιού.

¹⁹⁰ Ρομπόλης και Μπέτσης. 2022. “Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική”, όπ. π.; Λαϊνάς, Θεοδωής, “Μιλτιάδης Νεκτάριος στη «Ν»: Έτσι θα λυθεί το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας”, *naftemporiki.gr*, 18.11.2023. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/techscience/1537909/miltiadis-nektarios-sti-n-etsi-tha-lythei-to-dimografiko-provlima-tis-elladas/>

3. Βελτίωση συνθηκών διαβίωσης/ανατροφής: μέσω της περιφερειακής σύσταση και ενίσχυσης των κοινωνικών υποδομών, που παρέχουν λύσεις στις νέες οικογένειες, συμπεριλαμβανομένων βρεφονηπιακών σταθμών, σχολείων με ημερήσια λειτουργία, αλλά και της παροχής υπηρεσιών υγείας. Θετική συμβολή θα μπορούσαν να έχει και η υλοποίηση προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας σε κεντρικό, αλλά και περιφερειακό επίπεδο για την παροχή λύσεων στέγασης στα νέα νοικοκυριά. των νέων νοικοκυριών με κεντρικά και περιφερειακά προγράμματα κοινωνικής κατοικίας, καθώς επίσης και η θεσμοθέτηση μια δέσμης φορολογικών ελαφρύνσεων και απαλλαγών για τρίτεκνες ή πολύτεκνες οικογένειες, αλλά και η παροχή της δυνατότητας πρόωρης συνταξιοδότησης για τις τρίτεκνες μητέρες. Επιπλέον, η έκρηξη του δημογραφικού και η κατάρρευση των γεννήσεων την περίοδο 2011-2022 επιβάλλον την άμεση επαναχορήγηση της ισόβιας σύνταξης στην πολύτεκνη μητέρα, καθώς υπήρχε παλαιότερα αλλά καταργήθηκε από 1/11/2012 έως και σήμερα. Το άρθρο 63 παρ.4 του ν.1892/1990 η οποία καταργήθηκε αποτελούσε καθολική παροχή υπέρ όλων των πολύτεκνων και είχε θεσπιστεί ως μέτρο για την αντιμετώπιση του οξύτατου δημογραφικού προβλήματος και ως επιπλέον κίνητρο για την δημιουργία πολύτεκνης οικογένειας.¹⁹¹

Σε κάθε περίπτωση, η σύσταση μίας κοινοβουλευτικής επιτροπής με μέλη προερχόμενα από όλα τα κόμματα για την επίλυση του δημογραφικού προβλήματος, το 2017 κινήθηκε στη σωστή κατεύθυνση. Στο πλαίσιο των συνεδριάσεων της εν λόγω επιτροπής, πραγματοποιήθηκαν ακροάσεις με ένα σύνολο εκπροσώπων από υπουργεία, εκπροσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης και των δημοσίων υπηρεσιών, μελών του ακαδημαϊκού κόσμου, καθώς επίσης και οργανώσεων που προέρχονταν από την κοινωνία των πολιτών. Σημαντική ήταν και η συνεισφορά μίας επιστημονικής επιτροπής που επικουρούσε την επιτροπή στο έργο της, η οποία κατέθεσε έκθεση για τις δημογραφικές τάσεις και υπέβαλε ένα σύνολο προτάσεων ως προς τις θεμελιώδεις αρχές που θα πρέπει να χαρακτηρίζουν μία αποτελεσματική δημογραφική πολιτική στην περίπτωση της χώρας μας. Η δημοσιευθείσα έκθεση, η οποία αποτέλεσε και το προϊόν των διεργασιών της επιτροπής, περιλαμβάνει και ορισμένες εκτιμήσεις, συμπεράσματα και προτάσεις, τα οποία εγκρίθηκαν από την πλειοψηφία των μελών της, συμπεριλαμβανομένων των θέσεων της μειοψηφίας. Η

¹⁹¹ Μητρόπουλος Α. «Η 'χρονοβόμβα' του Δημογραφικού». σελ 455.

σύσταση και λειτουργία της εν λόγω επιτροπής αποτέλεσε ενδεχομένως το σημαντικότερο πρώτο βήμα στην επίλυση του δημογραφικού προβλήματος, εφόσον ήταν η πρώτη θεσμική αναγνώριση της σημασίας του, αλλά και η πρώτη απόπειρα για την υποβολή ουσιαστικών προτάσεων για την επίλυση του. Ο διακομματικός χαρακτήρας της αποτυπώνει την προσπάθεια για την εξεύρεση λύσεων, που τυγχάνουν αποδοχής του συνόλου και του κοινοβουλίου και συνεπώς βασίζονται σε διευρυμένη πολιτική συναίνεση. Μολαταύτα, για να υλοποιηθούν αυτές οι πολιτικές θα πρέπει να δημιουργηθούν επιπλέον θεσμοί, οι οποίοι να διευκολύνει το συντονισμό, την στοχοθεσία, την υλοποίηση, την αξιολόγηση και την περαιτέρω βελτίωση των δημογραφικών πολιτικών. Ως εκτούτου, θα πρέπει να ακολουθούνται οι δημογραφικές πολιτικές από τα κατάλληλα θεσμικά εργαλεία, μερικά από τα οποία θα μπορούσαν να ήταν τα κάτωθι:

- 1. Θεσμοθέτηση του Εθνικού Συντονιστή για τον Μετριασμό και την Προσαρμογή στις Δημογραφικές Εξελίξεις.** Η αρμοδιότητα του θα είναι ο συντονισμός των προσπάθειών για την δημιουργία ενός Εθνικού Σχεδίου Δράσεως, προκειμένου να υλοποιηθούν οι πολιτικές μετριασμού και προσαρμογής στις δημογραφικές εξελίξεις. Για την διασφάλιση ανταπόκρισης των αρμοδίων κρατικών υπηρεσιών στα όποια αιτήματα του Εθνικού Συντονιστή για την παροχή δεδομένων και αναφορών, προτείνεται η ανάληψη του ρόλου αυτού από μία κεντρική υπηρεσία, η οποία διαθέτει την απαραίτητη προς τούτο θεσμική υπόσταση.
- 2. Ανάπτυξη Εθνικού Σχεδίου Δράσης.** Το εν λόγω σχέδιο θα πρέπει να αποτελεί ένα κείμενο πολιτικής που θα περιλαμβάνει την καταγραφή των υφιστάμενων και σχεδιαζόμενων μέτρων πολιτικής και το οποίο θα ορίζει ένα σύνολο ποσοτικών και ποιοτικών στόχων, οροσήμων, χρονοδιαγραμμάτων και χρηματοδοτικών μέσων. Ο προτεινόμενος ορίζοντας σχεδιασμού είναι η πενταετία, ενώ θα περιλαμβάνονται τακτικές διαδικασίες αξιολόγησης και αναθεώρησης των προτεινόμενων μέτρων. Επίσης, θα υπάρχει πρόβλεψη παρακολούθησης της υλοποίησης του μέσω της εκπόνησης αναφοράς παρακολούθησης, σε ετήσια βάση.

- 3. Σύσταση Εθνικής Επιτροπής για το Δημογραφικό Πρόβλημα.** Η εν λόγω Επιτροπή θα μπορούσε να αποτελέσει ένα διάυλο ουσιαστικής και τακτικής διαβούλευσης, το οποίο θα επικοινωνεί το Εθνικό Σχέδιο Δράσης με το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Όσον αφορά την σύσταση της, αυτή θα περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα εκπροσώπων από δημόσιους φορείς, την τοπική αυτοδιοίκηση, τους κοινωνικούς εταίρους και οργανισμούς της κοινωνίας πολιτών, καθώς επίσης και εκπροσώπων της ακαδημαϊκής κοινότητας. Μέσω ετήσιων συνεδριάσεων θα παρέχει προτάσεις για πραγματοποίηση τροποποιήσεων στο Εθνικό Σχέδιο Δράσης, ενώ θα αξιολογεί την ετήσια αναφορά υλοποίησης του.
- 4. Σύσταση Διυπουργικής Επιτροπής για το Δημογραφικό Πρόβλημα.** Το έργο της εν λόγω Επιτροπής θα είναι να υποστηρίζει τον Εθνικό Συντονιστή στο πεδίο της συλλογής διοικητικών δεδομένων και πληροφοριών, προκειμένου στη συνέχεια να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν τα σχετικά μέτρα από τα συναρμόδια υπουργεία. Οι συνεδριάσεις της θα πραγματοποιούνται κατόπιν πρόσκλησης του Εθνικού Συντονιστή, βάσει των αναγκών που προκύπτουν από τα στάδια του σχεδιασμού και παρακολούθησης του Εθνικού Σχεδίου Δράσης για το δημογραφικό πρόβλημα.
- 5. Θεσμοθέτηση Παρατηρητηρίου Υλοποίησης Δημογραφικών Πολιτικών.** Αυτό θα είναι επιφορτισμένο με την ανάλυση και αξιολόγηση των δεδομένων αναφορικά με τις δημογραφικές τάσεις, αλλά και την πορεία παρακολούθησης και υλοποίησης του ως άνω Εθνικού Σχεδίου. Θα αποτελεί μία και ερευνητική οντότητα, η οποία θα είναι ανεξάρτητη και η οποία θα συλλέγει στοιχεία και δεδομένα και από τον Εθνικό Συντονιστή και εν συνεχεία θα προχωρά στην παραγωγή εκθέσεων αξιολόγησης.

Μέσω της θεσμοθέτησης λειτουργίας των παραπάνω θεσμικών εργαλείων θα διασφαλιστεί η διαχρονική συνέχεια, αλλά και η απαραίτητη συνοχή των εφαρμοζόμενων πολιτικών παρεμβάσεων, ενώ θα διασφαλιστεί ο προσδιορισμός των παραμέτρων στα μέτρα που προτείνονται, η στοχοθεσία που θα πρέπει να επιτευχθεί,

η προτεραιοποίηση της στοχοθεσίας αυτής, τα δημοσιονομικά κόστη, που συνδέονται με τις εφαρμοζόμενες πολιτικές, αλλά και τα αναμενόμενα οφέλη, καθώς και ο χρονικός ορίζοντας υλοποίησης τους.¹⁹²

¹⁹²Ιδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE). *Δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής*, όπ. π. σελ. 144-145.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5-ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ

Το ζήτημα του προσδιορισμού του πληθυσμού και του ιδανικού μεγέθους αυτού, έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης από την αρχαιότητα ακόμα. Με το πέρας του χρόνου, πληθώρα οικονομολόγων και λοιπών θεωρητικών, προχώρησαν στην πρόταση θεωριών και μοντέλων αναφορικά με το ζήτημα της δημογραφίας, λαμβάνοντας υπόψη την τάση απόκτησης όλο και λιγότερο παιδιών από τα σύγχρονα ζευγάρια τα ζητήματα, που άπτονται του πληθυσμού έχουν αποκτήσει βαρύνουσα σημασία στις μέρες μας.

Η δημογραφία συνιστά την επιστήμη, η οποία ασχολείται με τα ζητήματα του πληθυσμού, μελετώντας το μέγεθος, την σύνθεση, αλλά και την εξέλιξη αυτού. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η άνθηση της δημογραφίας ως κοινωνικής επιστήμης συνέπεσε με την παραγωγή και συλλογή στατιστικών δεδομένων αναφορικά με τους πληθυσμούς. Στην περίπτωση της Ελλάδας, η αρχή που έχει την αρμοδιότητα άντλησης και συλλογής των στατιστικών δεδομένων είναι η ανεξάρτητη στατιστική αρχή ΕΛΣΤΑΤ, η οποία μεταξύ άλλων είναι επιφορτισμένη και με την πραγματοποίηση της απογραφής του ελληνικού πληθυσμού. Σημαντική είναι η συνεισφορά και των διεθνών οργανισμών όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, ο Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο όσον αφορά την συλλογή δεδομένων για τους πληθυσμούς.

Στο πλαίσιο της διερεύνησης των πληθυσμών, μεγάλη είναι η συνεισφορά των δημογραφικών δεικτών, που αποτελούν εργαλεία μελέτης των μεταβολών του πληθυσμού και μεταξύ άλλων περιλαμβάνουν την γεννητικότητα, τη θνησιμότητα, το δείκτη βρεφικής θνησιμότητας, την γονιμότητα, το δείκτη μέσης ηλικίας της γυναίκας κατά τη γέννηση του πρώτου παιδιού, το δείκτη του μεταναστευτικού ισοζυγίου, το προσδόκιμο ζωής, την μέση διάμεσή ηλικία, το δείκτη γήρανσης, το δείκτη αναλογίας εξάρτησης, καθώς και το βαθμό δημογραφικής γήρανσης.

Ένα σημαντικό ζήτημα που έχει αναδυθεί τα τελευταία χρόνια σε διεθνές επίπεδο είναι αυτό της δημογραφικής γήρανσης, το οποίο περιγράφει την αύξηση της αναλογίας των ηλικιωμένων, αλλά και την ταυτόχρονη μείωση του πληθυσμού των νεότερων ηλικιακών κατηγοριών, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την μείωση των ατόμων που βρίσκονται στις λεγόμενες παραγωγικές ηλικίες. Το φαινόμενο αυτό,

έκανε την εμφάνισή του από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατά κύριο λόγο στις αναπτυγμένες χώρες. Η δημογραφική γήρανση έχει προσελκύσει αυξημένο ενδιαφέρον τόσο από πλευράς πολιτικών, όσο και εντός της επιστημονικής κοινότητας, διότι είναι σε θέση να αλλάξει ριζικά τη δομή των ανθρωπίνων κοινωνιών.

Στην ανάπτυξη της δημογραφικής γήρανσης συμβάλλουν τρεις μηχανισμοί συμπεριλαμβανομένης της μακροβιότητας, της μείωσης της γεννητικότητας και της μετανάστευσης. Όσον αφορά την γονιμότητα σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, αυτή κυμαίνεται στο 1,55, ενώ ο ίδιος δείκτης στην Ελλάδα κυμαίνεται στο 1,3, που αποτελεί και ένα από τους χαμηλότερους δείκτες ευρωπαϊκό επίπεδο. Όσον αφορά το μεταναστευτικό κίνημα, η Ελλάδα από το 1990 και εντεύθεν έχει μεταβληθεί σε χώρα εισόδου και υποδοχής μεταναστών, ωστόσο δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί και η αύξηση μεταναστευτικών ροών προς άλλες χώρες από τις αρχές του 2010, οπότε σημειώθηκε και η μεγάλη οικονομική κρίση. Βάσει των υφιστάμενων προβλέψεων, μέχρι το 2035 ο πληθυσμός της χώρας αναμένεται να κυμανθεί από 10,4 έως 9,5 εκατομμύρια, έναντι των 10,9 εκατομμυρίων που ήταν το 2015. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί ένα συνδυασμό της μείωσης της γονιμότητας, αλλά και τις αυξήσεις κατά 15 περίπου έτη του προσδόκιμου ζωής. Παράλληλα αρνητικά είναι και τα ισοζύγια μεταξύ γεννήσεων και θανάτων, ενώ αναμένεται να μειωθεί ο αριθμός των γυναικών αναπαραγωγικής ηλικίας, γεγονός που οδηγεί στην μείωση των νέων γεννήσεων.

Οι εξελίξεις αυτές αναμένεται να έχουν σημαντικές αρνητικές επιδράσεις σε όρους βιωσιμότητας των συστημάτων κοινωνικής προστασίας λόγω της αύξησης των συνταξιούχων, αλλά και της μείωσης του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Χωρίς την πραγματοποίηση των απαραίτητων παρεμβάσεων, απειλείται η κοινωνική συνοχή, η εμβάθυνση του κοινωνικού κράτους, αλλά και οικονομική ανάπτυξη και η ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Παράλληλα η αύξηση των ηλικιωμένων ατόμων στον πληθυσμό επιδρά αρνητικά στα συστήματα υγείας, εφόσον συνεπάγεται τη διόγκωση των δαπανών για την υγεία και την αυξημένη χρήση νοσοκομειακών υπηρεσιών.

Στο πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης της δημογραφικής γήρανσης, προκύπτει ότι παρά τη μεγέθυνση του ΑΕΠ τα τελευταία χρόνια, η χώρα εξακολουθεί να διαθέτει το μεγαλύτερο δημόσιο χρέος στην Ε.Ε. Ένα άλλο ζήτημα είναι η

αυξημένη φορολογική επιβάρυνση των Ελλήνων πολιτών, η οποία σε συνδυασμό με την χαμηλή εμπιστοσύνη τους προς το φορολογικό σύστημα έχει οδηγήσει σε αυξημένα επίπεδα φοροδιαφυγής. Προκύπτει ότι τα αυξημένα επίπεδα φοροδιαφυγής, η παραοικονομία, αλλά και η δυσκολία του ελληνικού κράτους στη διαχείριση της πορείας των δημοσίων δαπανών, επιφέρουν την διεύρυνση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, του δημόσιου χρέους, αλλά και των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Ειδικά ο δημόσιος δανεισμός φαίνεται πως επιβαρύνει δυσανάλογα τις επόμενες γενιές, γεγονός που έχει αντίκτυπο στην υπογεννητικότητα και την μείωση των γεννήσεων. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έλευση της δημοσιονομικής κρίσης οδήγησε σε περικοπές δαπανών που αφορούσαν μισθούς και συντάξεις γεγονός που με τη σειρά του έπληξε το κοινωνικό κράτος, επιδείνωσε την εικόνα κοινωνικο-οικονομική κατάσταση της χώρας και επιβάρυνε περαιτέρω το δημογραφικό πρόβλημα, που με τη σειρά του επέδρασε αρνητικά στα δημόσια οικονομικά.

Όσον αφορά την επίδραση της υγειονομικής κρίσης της πανδημίας στην δημογραφική γήρανση, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η νόσος επιβαρύνει σημαντικά το γηραιότερο πληθυσμό. Ενώ στο παρελθόν οι αντίστοιχες επιδημικές εξάρσεις οδηγούσαν στα λεγόμενα babyboom, η παρούσα πανδημία αποτελεί εξαίρεση, εφόσον η σύσταση του παγκόσμιου πληθυσμού έχει αλλάξει ριζικά λόγω της δημογραφικής γήρανσης. Η πανδημία μάλιστα, φαίνεται να έχει δημογραφικές επιπτώσεις τόσο στην μετανάστευση, όσο και στη θνησιμότητα και τη γονιμότητα. Αναφορικά με την επίδραση της πανδημίας στο προσδόκιμο ζωής του πληθυσμού, ο προσδιορισμός της αποτελεί μία σημαντική πρόκληση. Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί, ότι τα βραχυπρόθεσμα υψηλά ποσοστά θνησιμότητας που παρατηρήθηκαν στην πανδημία δεν θα μεταφραστούν σε μακροπρόθεσμη μείωση του προσδόκιμου ζωής.

Εγγένει φαίνεται ότι πολλά έθνη έχουν να αντιμετωπίσουν μία περίοδο μείωσης της γονιμότητας και μικρότερο προσδόκιμο υγιούς ζωής λόγω της πανδημίας, ωστόσο είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η διάρκεια αυτού του φαινομένου. Στην Ευρώπη παρατηρήθηκε τόσο μείωση των γεννήσεων, όσο και σημαντική αύξηση των θανάτων. Παρόλα αυτά ο συνολικός πληθυσμός της φαίνεται να παρουσιάζει αύξηση το έτος 2022 και μια μικρή πτώση του 2023, γεγονός που υποδηλώνει ότι η επίδραση της πανδημίας έχει αρχίσει να φθίνει. Σημειώνεται ότι

αρνητική φυσική αλλαγή, ήτοι περισσότεροι θάνατοι από τις γεννήσεις εξακολουθεί να υφίσταται, ενώ η αύξηση του πληθυσμού έχει αποδοθεί σε σημαντικό βαθμό στην αύξηση των μεταναστευτικών ροών τα τελευταία χρόνια, ως αποτέλεσμα και της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία. Όσον αφορά την Ελλάδα, η δημογραφική προοπτική της χώρας μας εξακολουθεί να είναι δυσμενής και σε συνέχεια της πανδημίας. Η πανδημία επέφερε μία προσωρινή μείωση του προσδόκιμου ζωής, ενώ στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι θάνατοι που σημειώθηκαν λόγω της πανδημίας παρατηρήθηκαν σε άτομα ηλικίας άνω των 60 ετών. Σημαντικό ρόλο στην μείωση του πληθυσμού διαδραματίζει και η μείωση των μεταναστευτικών ροών, ενώ ο δείκτης της γεννητικότητας φαίνεται να παρουσιάζει μία ελαφριά βελτίωση.

Λαμβάνοντας υπόψη την ανωτέρω ανάλυση αναδεικνύεται η σημασία της υλοποίησης και σχεδιασμού των ενδεδειγμένων δημογραφικών πολιτικών για την διαχείριση του δημογραφικού προβλήματος. Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης μία σημαντική δέσμη μέτρων είναι οι πολιτικές υποστήριξης της τεκνοποίησης, μέσω της παροχής υποστήριξης στις εργαζόμενες μητέρες. Επίσης σημαντική είναι και η προαγωγή της παραγωγικότητας των ατόμων μεγαλύτερων ηλικιών και η ενσωμάτωση τους στην αγορά εργασίας μέσω της μάθησης, της κατάρτισης και ανάπτυξης, των ευέλικτων εργασιακών πρακτικών, του εκσυγχρονισμού της εργασίας και της προαγωγής της υγείας. Υπό αυτό το πρίσμα, αναδεικνύεται η σημασία της ενεργού γήρανσης, η οποία αποσκοπεί να αυξήσει την οικονομική συνεισφορά των ηλικιωμένων μέσω της λεγόμενης ασημένιας οικονομίας. Σημαντική συνεισφορά στην επίλυση του δημογραφικού προβλήματος μπορεί να έχει η υιοθέτηση νέων τεχνολογιών, οι οποίες μπορούν να συμβάλλουν στην μείωση του κόστους και φροντίδας των ηλικιωμένων. Τέλος, σημαντικές είναι και οι πολιτικές μετανάστευσης εφόσον είναι σε θέση να ενισχύσουν την παραγωγικότητα της οικονομίας, προσφέροντας απαραίτητα εργατικά χέρια.

Στην περίπτωση της Ελλάδας, απαιτείται η δημιουργία ενός συνεκτικού θεσμικού πλαισίου, το οποίο θα θωρακιστεί θεσμικά προκειμένου να διασφαλιστεί η συνέχεια των δημογραφικών πολιτικών. Τα προτεινόμενα μέτρα βασίζονται σε τρεις άξονες που περιλαμβάνουν την ενίσχυση των εισοδημάτων των νοικοκυριών, την αναδιαμόρφωση των επιδομάτων, αλλά και την αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου και ειδικότερα των συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών. Περαιτέρω προτείνεται η

δημιουργία μίας δέσμης κατάλληλων θεσμικών εργαλείων συμπεριλαμβανομένης της θεσμοθέτησης του Εθνικού Συντονιστή για τον Μετριασμό και την Προσαρμογή στις Δημογραφικές Εξελίξεις, της ανάπτυξης Εθνικού Σχεδίου Δράσης, της σύστασης Εθνικής Επιτροπής, αλλά και Διυπουργικής Επιτροπής για το δημογραφικό πρόβλημα, καθώς και της θεσμοθέτησης Παρατηρητηρίου Υλοποίησης Δημογραφικών Πολιτικών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

i) Ξένη Βιβλιογραφία

Aassve, Arnstein, NicolòCavalli, LetiziaMencarini, SamuelPlach, andSethSanders. 2021. “Early Assessment of the Relationship between the COVID-19 Pandemic and Births in High-Income Countries.” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118, no. 36 (September). <https://doi.org/10.1073/pnas.2105709118>.

Abedi, Vida, Oluwaseyi Olulana, Venkatesh Avula, Durgesh Chaudhary, Ayesha Khan, Shima Shahjouei, Jiang Li, and Ramin Zand. 2020. “Racial, Economic, and Health Inequality and COVID-19 Infection in the United States.” *Journal of Racial and Ethnic Health Disparities* 8 (8). <https://doi.org/10.1007/s40615-020-00833-4>.

Aburto, Jose Manuel, Ridhi Kashyap, Jonas Schöley, Colin Angus, John Ermisch, Melinda C. Mills, and Jennifer Beam Dowd. 2021. “Estimating the Burden of the COVID-19 Pandemic on Mortality, Life Expectancy and Lifespan Inequality in England and Wales: A Population-Level Analysis.” *J Epidemiol Community Health*, January. <https://doi.org/10.1136/jech-2020-215505>.

Al-Aly, Ziyad, Anupam Agarwal, Nisreen Alwan, and Valerie A. Luyckx. 2022. “Long COVID: Long-Term Health Outcomes and Implications for Policy and Research.” *Nature Reviews Nephrology* 19 (1): 1–2. <https://doi.org/10.1038/s41581-022-00652-2>.

Balbo, Nicoletta, Ilya Kashnitsky, Alessia Melegaro, France Meslé, Melinda C. Mills, Helga de Valk, and Daniela Vono de Vilhena. 2020. “Demography and the Coronavirus Pandemic. Population Europe.” www.population-Europe.eu. May 2020. <https://www.population-europe.eu/research/policy-briefs/demography-and-coronavirus-pandemic>.

Balbo, Nicoletta, Ilya Kashnitsky, Alessia Melegaro, France Meslé, Melinda C. Mills, Helga de Valk, and Daniela Vono de Vilhena. 2020. “*Demography and the Coronavirus Pandemic. Population Europe.*” www.population-Europe.eu. May 2020,

σελ. 2-3. Διαθέσιμο στο: <https://www.population-europe.eu/research/policy-briefs/demography-and-coronavirus-pandemic> [ανάκτηση 11.01.2024].

Barkin, Kenneth. 1969. "Adolf Wagner and German Industrial Development", *The Journal of Modern History*, 41(2), σελ. 144-159.

Becker, Gary S. (1981). *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Blundell, Richard, Monica Costa Dias, Robert Joyce, and Xiaowei Xu. 2020. "Covid-19 and Inequalities." *Fiscal Studies* 41 (2): 291–319. <https://doi.org/10.1111/1475-5890.12232>.

Bojar, Abel, and Tim Vlandas. 2021. "Group-Specific Responses to Retrospective Economic Performance: A Multilevel Analysis of Parliamentary Elections." *Politics & Society* 49 (4), σελ. 517–48. <https://doi.org/10.1177/0032329221989150>.

Centers for Disease Control and Prevention. 2020. "Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Older Adults." Διαθέσιμο στο: <https://stacks.cdc.gov/view/cdc/85964> [τελευταία πρόσβαση 11.01.2024].

Ciminelli, Gabriele, and Garcia-Mandicó, Silvia. 2020. *COVID-19 in Italy: An Analysis of Death Registry Data*. Διαθέσιμο στο: <https://asb.edu.my/wp-content/uploads/2020/06/Ciminelli-Garcia-Mandico-2020-COVID-19-in-Italy.-An-Analysis-of-Death-Registry-Data.pdf> [τελευταία πρόσβαση 21.12.2023].

Clarfield, A. Mark, and Tzvi Dwolatzky. 2021. "Age and Ageing during the COVID-19 Pandemic; Challenges to Public Health and to the Health of the Public." *Frontiers in Public Health* 9 (October). <https://doi.org/10.3389/fpubh.2021.655831>.

Connor, Phillip. 2020. "More than nine-in-ten people worldwide live in countries with travel restrictions amid COVID-19". *PewResearchCenter*, 01.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/04/01/more-than-nine-in-ten-people-worldwide-live-in-countries-with-travel-restrictions-amid-covid-19/> [τελευταία πρόσβαση 19.01.2024].

Corti, Francesco, and Patrik Vesan. 2020. “Social Democracy, Social Europe, and the ‘Post-Third Way Agenda’: From the European Pillar of Social Rights to the Covid-19 Pandemic.” *Constellations* 27 (4), σελ. 608–20. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12534>.

Cummings, Matthew J, Matthew R Baldwin, Darryl Abrams, Samuel D Jacobson, Benjamin J Meyer, Elizabeth M Balough, Justin G Aaron, et al. 2020. “Epidemiology, Clinical Course, and Outcomes of Critically Ill Adults with COVID-19 in New York City: A Prospective Cohort Study.” *The Lancet* 395 (10239): 1763–70. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(20\)31189-2](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(20)31189-2).

Cylus Jonathan, Josep Figueras, Charles Normand. 2019. “The Economics of Healthy and Active Ageing Will Population Ageing Spell the End of the Welfare State? A review of evidence and policy options”. Διαθέσιμο στο: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/331978/Policy-brief-1997-8073-2019-1-eng.pdf?sequence=5> [ανάκτηση 11.04.2024].

D’cruz, Migita, and Debanjan Banerjee. 2020. “‘An Invisible Human Rights Crisis’: The Marginalization of Older Adults during the COVID-19 Pandemic – an Advocacy Review.” *Psychiatry Research* 292 (292): 113369. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2020.113369>.

Daly Mary. 2006. “EU Social Policy after Lisbon”. *JCMS* 44(3), σελ. 461–481.

Demeulemeester, Fien, Karin de Punder, Marloes van Heijningen, and Femke van Doesburg. 2021. “Obesity as a Risk Factor for Severe COVID-19 and Complications: A Review.” *Cells* 10 (4): 933. <https://doi.org/10.3390/cells10040933>.

Demombynes, Gabriel, Damien de Walque, Paul Gubbins, Piedad Urdinola, and Jeremy Veillard. 2022. “Are COVID-19 Age-Mortality Curves for 2020 Flatter in Developing Countries? Evidence from a Cross-Sectional Observational Study of Population-Level Official Death Counts and Excess Deaths Estimates.” *BMJ Open* 12 (11): e061589. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2022-061589>.

Dijkstra, Lewis. 2022. *Data stories linked to the 8th Cohesion Report: Regional COVID-19 impact*. European Union. Διαθέσιμο στο:

<https://cohesiondata.ec.europa.eu/stories/s/The-regional-impact-of-COVID-19/24gin8r2/> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

Douglas, Jason. 2020. “COVID Deaths in Europe Are Overwhelmingly Among Those Over 60.” *WallStreet Journal*, 22.11.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.wsj.com/articles/covid-deaths-in-europe-are-overwhelmingly-among-those-over-60-11606053600> [τελευταία πρόσβαση 16.01.2024].

Eurocapital.gr. 2021. *ΕΛΣΤΑΤ: Έρευνα του Εργατικού Δυναμικού τον Σεπτέμβριο του 2021*.

European Commission. 2021. The 2021 Ageing Report: Economic and Budgetary Projections for the EU Member States (2019-2070). Διαθέσιμο στο: https://economy-finance.ec.europa.eu/publications/2021-ageing-report-economic-and-budgetary-projections-eu-member-states-2019-2070_en [ανάκτηση 11.01.2024].

European Observatory on Health Systems and Policies. 2023. “Addressing long-term challenges such as population ageing and climate change”. Διαθέσιμο στο: <https://eurohealthobservatory.who.int/publications/m/addressing-long-term-challenges-such-as-population-ageing-and-climate-change> [τελευταία πρόσβαση 12.12.2023].

Eurostat. 2023. “EU population increases again after two years decrease”. *Eurostat.eu*, 11.07.2023. Διαθέσιμο στο: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/w/edn-20230711-1> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

Eurostat. 2024. *Demography 2023 edition*. Διαθέσιμο στο: https://population-europe.eu/files/documents/pb30_post-pandemic_eng.pdf [ανάκτηση 05.01.2024].

Ferguson, Neil, Daniel Laydon, Gemma Nedjati-Gilani, Natsuko Imai, Kylie Ainslie, Marc Baguelin, Sangeeta Bhatia, et al. 2020. “Impact of Non-Pharmaceutical Interventions (NPIs) to Reduce COVID-19 Mortality and Healthcare Demand.” *Imperial College London*, March. <https://doi.org/10.25561/77482>.

Foster, Liam, and Alan Walker. 2014. “Active and Successful Aging: A European Policy Perspective.” *The Gerontologist* 55 (1), σελ. 83–90. <https://doi.org/10.1093/geront/gnu028>.

Fu, Leiwen, Bingyi Wang, Tanwei Yuan, Xiaoting Chen, Yunlong Ao, Thomas Fitzpatrick, Peiyang Li, et al. 2020. “Clinical Characteristics of Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) in China: A Systematic Review and Meta-Analysis.” *The Journal of Infection* 80 (6): 656–65. <https://doi.org/10.1016/j.jinf.2020.03.041>.

Garg, Shikha. 2020. “Hospitalization Rates and Characteristics of Patients Hospitalized with Laboratory-Confirmed Coronavirus Disease 2019 — COVID-NET, 14 States, March 1–30, 2020.” *MMWR. Morbidity and Mortality Weekly Report* 69 (15). <https://doi.org/10.15585/mmwr.mm6915e3>.

Gjerstad, Steven, and Andrea Molle. 2020. “Comorbidity Factors Influence COVID-19 Mortality Much More than Age.” *ChapmanUniversity*, 31.03.2020. Διαθέσιμο στο: https://digitalcommons.chapman.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1325&context=esi_working_papers [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024]

González-Leonardo, Miguel, and Jeroen Spijker. 2022. “The Impact of Covid-19 on Demographic Components in Spain, 2020–31: A Scenario Approach.” *PopulationStudies*, November (November), 1–17. <https://doi.org/10.1080/00324728.2022.2138521>.

Graunt, John. 1975. *Natural and Political Observations Mentioned in a Following Index and Made Upon the Bill of Mortality*. Arno Press, New York.

Guillard, Achille. 1855. *Ορισμός «Δημογραφίας»*. Γαλλία.

Harper, Sarah. 2014. “Economic and Social Implications of Aging Societies.” *Science* 346 (6209): 587–91. <https://doi.org/10.1126/science.1254405>.

Harper, Sarah. 2021. “The Impact of the Covid-19 Pandemic on Global Population Ageing.” *Journal of Population Ageing* 14 (May). <https://doi.org/10.1007/s12062-021-09330-w>.

Huang, Xin, Lin Liu, Buzohre Eli, Jingyi Wang, Yaru Chen, and Zhengkui Liu. 2022. “Mental Health of COVID-19 Survivors at 6 and 12 Months Postdiagnosis: A Cohort Study.” *Frontiers in Psychiatry* 13 (April). <https://doi.org/10.3389/fpsy.2022.863698>.

International Organisation for Migration (IOM). 2020. *IOM COVID-19 Impact on Key Locations Of Internal Mobility Weekly Analysis 24 June 2020*. Διαθέσιμο στο: <https://migration.iom.int/reports/iom-covid-19-impact-key-locations-internal-mobility-weekly-analysis-24-june-2020?close=true&covid-page=1> [τελευταία πρόσβαση 21.12.2023].

Irfan, Umair, and Julia Belluz. 2020. “Why COVID-19 Is So Dangerous for Older Adults.” *vox.com*, 13.03.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.vox.com/2020/3/12/21173783/coronavirus-death-age-covid-19-elderly-seniors> [τελευταία πρόσβαση 10.01.2024].

Işık, Cem, Serdar Ongan, Umit Bulut, Sahir Karakaya, Muhammad Irfan, Rafael Alvarado, Munir Ahmad, and Abdul Rehman. 2021. “Reinvestigating the Environmental Kuznets Curve (EKC) Hypothesis by a Composite Model Constructed on the Armeý Curve Hypothesis with Government Spending for the US States.” *Environmental Science and Pollution Research*, October. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-16720-2>.

Işık, Cem. 2011. “The Importance of Creating a Competitive Advantage and Investing in Information Technology for Modern Economies: An ARDL Test Approach from Turkey.” *Journal of the Knowledge Economy* 4 (4), σελ. 387–405. <https://doi.org/10.1007/s13132-011-0075-2>.

Ismail, Zainab, Wan Ibrahim Wan Ahmad, Salasiah Hanin Hamjah, and I Komang Astina. 2021. “The Impact of Population Ageing: A Review.” *Iranian Journal of Public Health* 50 (12). <https://doi.org/10.18502/ijph.v50i12.7927>.

Jayawardhana, Thaveesha, Ruwan Jayathilaka, ThamashaNimnadi, SachiniAnuththara, Ridhmi Karadanaarachchi, KethakaGalappaththi, and Thanuja Dharmasena. 2023. “The Cost of Aging: Economic Growth Perspectives for Europe.” *PLoS ONE* 17 (6), σελ. 1–20. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0287207>.

Jecker, Nancy S. 2022. “Too Old to Save? COVID-19 and Age-Based Allocation of Lifesaving Medical Care.” *Bioethics* 36 (7). <https://doi.org/10.1111/bioe.13041>.

Ji, Yunpeng, Zhongren Ma, Maikel P. Peppelenbosch, and Qiuwei Pan. 2020. “Potential Association between COVID-19 Mortality and Health-Care Resource Availability.” *The Lancet Global Health* 8 (4): e480. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(20\)30068-1](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(20)30068-1).

Kearney, Melissa, and Levine, Philip. 2020. “*The coming COVID-19 baby bust: Update December 2020*”. Brookings, 17.12.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.brookings.edu/articles/the-coming-covid-19-baby-bust-update/> [τελευταία πρόσβαση 21.12.2023].

Kucharczyk, Maciej. 2021. “Social Exclusion in Older-Age and the European Pillar of Social Rights.” *International Perspectives on Aging*, σελ. 421–31. https://doi.org/10.1007/978-3-030-51406-8_33.

Leeson, George W. 2014. “Increasing Longevity and the New Demography of Death.” *International Journal of Population Research* 2014 (June): 1–7. <https://doi.org/10.1155/2014/521523>.

Légaré, Jacques. 2015. “Population Aging: Economic and Social Consequences.” *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 540–44. <https://doi.org/10.1016/b978-0-08-097086-8.34041-7>.

Leibfritz, Willi, John Thornton, and Alexandra Bibbee. 1997. “Taxation and Economic Performance”. *OECD Economics Department Working Papers*. <https://doi.org/10.1787/18151973>.

Lindberg, Laura, VandeVusse, Alicia, Muller, Jennifer, and Kirstein, Marielle. 2020. *Early Impacts of the COVID-19 Pandemic: Findings from the 2020 Guttmacher Survey of Reproductive Health Experiences*. Διαθέσιμο στο: <https://www.guttmacher.org/report/early-impacts-covid-19-pandemic-findings-2020-guttmacher-survey-reproductive-health?emci=abd2e80a-c8c6-ea11-9b05-00155d03bda0&emdi=ea000000-0000-0000-0000-000000000001&ceid={{ContactsEmailID}}> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

Lines, Emily. 2021. “Population and Policy Brief Population and Policy Life after the Pandemic.” population-europe.eu/ [https://population-](https://population-europe.eu/)

europe.eu/files/documents/pb30_post-pandemic_eng.pdf [τελευταία πρόσβαση 12.12.2023].

Liu, Hong, Shiyang Chen, Min Liu, Hao Nie, and Hongyun Lu. 2020. “Comorbid Chronic Diseases Are Strongly Correlated with Disease Severity among COVID-19 Patients: A Systematic Review and Meta-Analysis.” *Aging and Disease* 11 (3): 668–78. <https://doi.org/10.14336/AD.2020.0502>.

Liu, Yue, Liming Chen, LiangtingLv, and Pierre Failler. 2023. “The Impact of Population Aging on Economic Growth: A Case Study on China.” *AIMS Mathematics* 8 (5): 10468–85. <https://doi.org/10.3934/math.2023531>.

Lloyd-Sherlock, Peter, and Max Bachmann. 2020. “Coronavirus and Other Health Conditions: So Many More Questions Than Answers.” *corona-older.com*, 20.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://corona-older.com/2020/04/19/coronavirus-and-other-health-conditions-so-many-more-questions-than-answers/> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

Luppi, Francesca, Bruno Arpino, and Alessandro Rosina. 2020. “The Impact of COVID-19 on Fertility Plans in Italy, Germany, France, Spain, and the United Kingdom.” *Demographic Research* 43 (December): 1399–1412. <https://doi.org/10.4054/demres.2020.43.47>.

Mahmood, Muhammad N., and Subas P. Dhakal. 2022. “Ageing Population and Society: A Scientometric Analysis.” *Quality & Quantity*, August. <https://doi.org/10.1007/s11135-022-01509-3>.

Malthus, Thomas. 1798. *An Essay on the Principle of Population*. England.

Marois, Guillaume, Alain Bélanger, and Wolfgang Lutz. 2020. “Population Aging, Migration, and Productivity in Europe.” *Proceedings of the National Academy of Sciences* 117, 14 (March), σελ. 7690–7695. <https://doi.org/10.1073/pnas.1918988117>.

Marois, Guillaume, Raya Muttarak, and Sergei Scherbov. 2020. “Assessing the Potential Impact of COVID-19 on Life Expectancy.” Edited by Bruno Masquelier. *PLOS ONE* 15 (9): e0238678. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0238678>.

Martini, M, V Gazzaniga, N L Bragazzi, and I Barberis. 2019. “The Spanish Influenza Pandemic: A Lesson from History 100 Years after 1918.” *Journal of Preventive Medicine and Hygiene* 60 (1): E64–67. <https://doi.org/10.15167/2421-4248/jpmh2019.60.1.1205>.

Matysiak, Anna, Tomáš Sobotka, and Daniele Vignoli. 2020. “The Great Recession and Fertility in Europe: A Sub-National Analysis.” *European Journal of Population* 37 (1): 29–64. <https://doi.org/10.1007/s10680-020-09556-y>.

May, JohnF. 2015. “Population Policies in Europe.” *L’Europe En Formation* 377, 3, σελ. 136–50. <https://doi.org/10.3917/eufor.377.0136>.

McGowan, Victoria J, and Clare Bambra. 2022. “COVID-19 Mortality and Deprivation: Pandemic, Syndemic, and Endemic Health Inequalities.” *The Lancet Public Health* 7 (11): e966–75. [https://doi.org/10.1016/s2468-2667\(22\)00223-7](https://doi.org/10.1016/s2468-2667(22)00223-7).

Micelli, Elisabetta, Gianmartin Cito, Andrea Cocci, Gaia Polloni, Giorgio Ivan Russo, Andrea Minervini, Marco Carini, Alessandro Natali, and Maria Elisabetta Coccia. 2020. “Desire for Parenthood at the Time of COVID-19 Pandemic: An Insight into the Italian Situation.” *Journal of Psychosomatic Obstetrics & Gynecology* 41 (3): 183–90. <https://doi.org/10.1080/0167482x.2020.1759545>.

Nagarajan, N, N Renuga, Aurora Texeira, and Sandra Silva. 2016. “The Impact of an Ageing Population on Economic Growth: An Exploratory Review of the Main Mechanisms.” *Análise Social* 51 (8), σελ. 4–35.

Naumann, Elias, and Moritz Hess. 2021. “Population Ageing, Immigration and the Welfare State: The Political Demography in Western Europe,” σελ. 351–71. https://doi.org/10.1007/978-3-030-73065-9_14.

Newsham, Niall, and Francisco Rowe. 2019. “Projecting the Demographic Impact of Syrian Migration in a Rapidly Ageing Society, Germany.” *Journal of Geographical Systems* 23: 231–61. <https://doi.org/10.1007/s10109-018-00290-y>.

Orlická, Eliška. 2015. “Impact of Population Ageing and Elderly Poverty on Macroeconomic Aggregates.” *Procedia Economics and Finance* 30: 598–605. [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(15\)01272-1](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(15)01272-1).

Pfefferbaum, Betty, and Carol S. North. 2020. “Mental Health and the Covid-19 Pandemic.” *New England Journal of Medicine* 383 (6): 510–12. <https://doi.org/10.1056/nejmp2008017>.

Rabin, Roni Caryn. 2020. “Nearly All Patients Hospitalized With COVID-19 Had Chronic Health Issues, Study Finds.” *NewYorkTimes*, 23.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://www.nytimes.com/2020/04/23/health/coronavirus-patients-risk.html> [τελευταία πρόσβαση 08.01.2024].

Rajulton, Fernando. 2014. “The Classical Foundations of Population Thought: From Plato to Quesnay.” *Canadian Studies in Population* 40 (3-4): 245. <https://doi.org/10.25336/p6nk61>.

Rangachev, Antoni, Georgi K. Marinov, and Mladen Mladenov. 2022. “The Demographic and Geographic Impact of the COVID Pandemic in Bulgaria and Eastern Europe in 2020.” *Scientific Reports* 12, no. 1 (April): 6333. <https://doi.org/10.1038/s41598-022-09790-w>.

Razin, Assaf, and Alexander Schwemmer. 2022. “Ageing and Welfare State Policy: A Macroeconomic Perspective.” *Journal of Government and Economics* 5, σελ. 100030. <https://doi.org/10.1016/j.jge.2022.100030>.

Schöley, Jonas, José Manuel Aburto, Ilya Kashnitsky, Maxi S Kniffka, Luyin Zhang, Hannaliis Jaadla, Jennifer Beam Dowd, and Ridhi Kashyap. 2022. “Bounce Backs amid Continued Losses: Life Expectancy Changes since COVID-19,” February. <https://doi.org/10.1101/2022.02.23.22271380>.

Scott, Andrew, and Old, Jonathan. 2020. “The interaction between Covid-19 and an ageing society”. *Cepr.org*, 27.04.2020. Διαθέσιμο στο: <https://cepr.org/voxeu/columns/interaction-between-covid-19-and-ageing-society> [τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

Sharpe, Andrew. 2010. “Is Ageing a Drag on Productivity Growth? A Review Article on Ageing”. *International Productivity Monitor*, Centre for the Study of Living Standards, Canada, σελ. 82-94. Διαθέσιμο στο: <https://policycommons.net/artifacts/1937385/is-ageing-a-drag-on-productivity-growth-a-review-article-on-ageing/2689155/> [τελευταία πρόσβαση 12.12.2023].

Silva, Marcela Fernandes, Diego Salvador Muniz da Silva, Aldiane Gomes de Macedo Bacurau, Priscila Maria Stolses Bergamo Francisco, Daniela de Assumpção, Anita Liberalesso Neri, and Flávia Silva Arbex Borim. 2021. “Ageismo Contra Idosos No Contexto Da Pandemia Da Covid-19: Uma Revisão Integrativa.” *Revista de Saúde Pública* 55 (April): 4. <https://doi.org/10.11606/s1518-8787.2021055003082>.

Su, Binbin, Yannan Luo, Yaohua Tian, Chen Chen, and Xiaoying Zheng. 2023. “Confronting COVID-19 and Prioritizing Aging Population.” *China CDC Weekly* 5 (10): 229–33. <https://doi.org/10.46234/ccdcw2023.042>.

Thompson, Warren. 1922. *Θεωρία της Δημογραφικής Μετάβασης*.

Tzouganatou, Simoni Gerasimina. 2022. “The Ageing Population of the European Union: Challenges and Prospects.” *HAPSc Policy Briefs Series* 3, σελ. 206–14. <https://doi.org/10.12681/hapscpbs.31010>.

UNFPA. 2021. *Impact of COVID-19 on Family Planning: what we know one year into the pandemic*. Technical note, March 2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.unfpa.org/resources/impact-covid-19-family-planning-what-we-know-one-year-pandemic> [τελευταία πρόσβαση 08.12.2023].

Vlandas, Tim, Daniel McArthur, and Michael Ganslmeier. 2021. “Ageing and the Economy: A Literature Review of Political and Policy Mechanisms.” *Political Research Exchange* 3 (1), σελ. 1932532. <https://doi.org/10.1080/2474736x.2021.1932532>.

Vo, Duc. “Ageing Population and Economic Growth in Developing Countries A Quantile Regression Approach”. 2019. Διαθέσιμο στο: <https://mp.ra.ub.uni-muenchen.de/103279/> [ανάκτηση 11.01.2024].

Wilson, Tom, Jeromey Temple, and Elin Charles-Edwards. 2021. “Will the COVID-19 Pandemic Affect Population Ageing in Australia?” *Journal of Population Research* 39 (March): 479–93. <https://doi.org/10.1007/s12546-021-09255-3>.

World Health Organization (WHO). 2017. *Global Strategy and Action Plan on Ageing and Health*. World Health Organization: Geneva, Switzerland.

Wu, Zunyou, and Jennifer M. McGoogan. 2020. "Characteristics of and Important Lessons from the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Outbreak in China." *Jama* 323 (13). <https://doi.org/10.1001/jama.2020.2648>.

ii) Ελληνική Βιβλιογραφία

Βουλή των Ελλήνων – Γενική Διεύθυνση Κοινοβουλευτικού Έργου
Διεύθυνση Ειδικών Μόνιμων Επιτροπών. 2018. *Έκθεση της διακομματικής κοινοβουλευτικής επιτροπής για το δημογραφικό*, σελ.69. Διαθέσιμο στο: <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/510129c4-d278-40e7-8009-e77fc230adef/%CE%95%CE%9A%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97%20%CE%94%CE%99%CE%91%CE%9A%CE%9F%CE%9C%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%CE%9A%CE%9F%CE%99%CE%9D%CE%9F%CE%92%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%95%CE%A5%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%CE%95%CE%A0%CE%99%CE%A4%CE%A1%CE%9F%CE%A0%CE%97%CE%A3%20%CE%93%CE%99%CE%91%20%CE%A4%CE%9F%20%CE%94%CE%97%CE%9C%CE%9F%CE%93%CE%A1%CE%91%CE%A6%CE%99%CE%9A%CE%9F.pdf> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

ΕΛΣΤΑΤ. 2023. *Ελλάς με Αριθμούς Οκτώβριος - Δεκέμβριος 2023*. Διαθέσιμο στο: https://www.statistics.gr/documents/20181/18074233/GreeceinFigures_2023Q4_GR.pdf/816ff9de-4b4d-a0ca-3c8d-4d1796a3e635 [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

ΕΛΣΤΑΤ. 2023. *Ετήσιοι Εθνικοί Λογαριασμοί. Έτος 2022 : 5,6%*. Διαθέσιμο στο: https://www.statistics.gr/el/statistics?p_p_id=documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN&p_p_lifecycle=2&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_cacheability=cacheLevelPage&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=4&p_p_col_pos=1&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_javax.faces.resource=document&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_ln=downloadResources&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_documentID=508631&documents_WAR_publicationsportlet_INSTANCE_qDQ8fBKko4lN_locale=el [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

ΕΛΣΤΑΤ. 2023. *Η πορεία της Στατιστικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα*. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/el/history> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

ΕΛΣΤΑΤ. *Η Ελληνική Οικονομία*. Διαθέσιμο στο: <https://www.statistics.gr/the-greek-economy> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Η Ναυτεμπορική. 2021. “ ΔΝΤ: Πρωτογενή πλεονάσματα από το 2023 και μετά”. *Η Ναυτεμπορική*, 13.10.2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/finance/1178459/dnt-protogeni-pleonasmata-apo-to-2023-kai-meta/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Η Ναυτεμπορική. 2023. “Eurostat: Στο 166,5% του ΑΕΠ το δημόσιο χρέος στην Ελλάδα”. *Η Ναυτεμπορική*, 23.10.2023. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/finance/economy/1528298/eurostat-sto-1665-toy-aep-to-dimosio-chreos-stin-ellada/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE). 2022. *Δημογραφικό πρόβλημα στην Ελλάδα: Προκλήσεις και προτάσεις πολιτικής*. Διαθέσιμο στο: http://iobe.gr/docs/research/RES_03_08062022_REP_GR.pdf [τελευταία πρόσβαση 01.12.2023].

Ινστιτούτο Εργασίας - ΙΝΕ ΓΣΕΕ. 2021. *Η Ελληνική οικονομία και η απασχόληση*. Διαθέσιμο στο: <https://www.inegsee.gr> [τελευταία πρόσβαση 07.01.2024].

Ινστιτούτο Τοπικής Αυτοδιοίκησης ΚΕΔΕ. 2023. «Μείωση και Γήρανση του πληθυσμού των Δήμων στην Ελλάδα: Υφιστάμενη Κατάσταση, Τάσεις Μεταβολής και Διατύπωση Προτάσεων Πολιτικής». Διαθέσιμο στο: https://www.ita.org.gr/el/images/meletes_ita/%CE%9C%CE%B5%CE%BB%CE%AD%CF%84%CE%B7_%CE%99%CE%A4%CE%91_-_%CE%9C%CE%B5%CE%AF%CF%89%CF%83%CE%B7_%CE%BA%CE%B1%CE%B9_%CE%93%CE%AE%CF%81%CE%B1%CE%BD%CF%83%CE%B7_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%B8%CF%85%CF%83%CE%BC%CE%BF%CF%8D_%CF%84%CF%89%CE%BD_%CE%94%CE%AE%CE%BC%CF%89%CE%BD_%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD_%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%AC%CE%B4%CE%B1-F.pdf [ανάκτηση 12.04.2024].

Καραβασίλη, Αργυρώ. 2018. *Εισαγωγή στη Δημογραφία: Η ελληνική περίπτωση*. Διαθέσιμο στο <http://dx.doi.org/10.26240/heal.ntua.15941> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

Κατσανέβας, Θεόδωρος. 2016. *Ειδικά θέματα της ελληνικής οικονομίας, Πειραιάς*. Σταμούλης.

Κοτζαμάνης, Βύρων. 2016. *Δημογραφική Γήρανση στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων.

Κοτζαμάνης, Βύρων, και Ανδρουλάκη, Ελένη. 2009. “Οι δημογραφικές εξελίξεις της νεότερης Ελλάδας, 1830-2007” στο: Β. Κοτζαμάνης (επιμ.) *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*. ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, σελ. 87-120.

Κοτζαμάνης, Βύρων. 1994. *Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.

Κοτζαμάνης, Βύρων. 2020. *Γεννητικότητα- γονιμότητα*. Διαθέσιμο στο: <http://www.demography-lab.prd.uth.gr> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Κοτζαμάνης, Βύρων. 2021. “Λόγος και αντίλογος με φόντο τη δημογραφική γήρανση”, *Οικονομικός Ταχυδρόμος* – ot.gr 25.08.2021. Διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2021/08/25/apopseis/experts/logos-kai-antilogos-me-fonto-ti-dimografiki-giransi/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Κοτζαμάνης, Βύρων. 2021. *Ο ρόλος των δημογραφικών συνιστωσών στο «Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία»*. Δημογραφικά Νέα.

Κυριακόπουλος, Χρήστος. 2018. *Το φαινόμενο της «γήρανσης» του πληθυσμού στις χώρες - μέλη του Ο.Ο.Σ.Α. και στην Ελλάδα. Οι μέθοδοι κατανόησης και διαχείρισης του φαινομένου και το «παραθυράκι» της ενεργούς γήρανσης*. Διπλωματική Εργασία, Διϋδρυματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών Δίκαιο και Οικονομικά, Νομική Σχολή ΑΠΘ.

Κωστάκη, Αναστασία. 2003. *Δημογραφική Στατιστική*. Διαθέσιμο στο: <http://www2.stat-athens.aueb.gr/~akostaki/gr/courses/demography.htm> [τελευταία πρόσβαση 15.01.2024].

Λαϊνάς, Θοδωρής, “Μιλτιάδης Νεκτάριος στη «Ν»: Έτσι θα λυθεί το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας”, *naftemporiki.gr*, 18.11.2023. Διαθέσιμο στο: <https://www.naftemporiki.gr/techscience/1537909/miltiadis-nektarios-sti-n-etsi-tha-lythei-to-dimografiko-provlima-tis-elladas/>

Μητρόπουλος Α.,2023, “*Το Μέλλον των Συντάξεων*”,60+ Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΩΝ.

Μητρόπουλος Α.,2024, “*Αγορά Εργασίας και Συντάξεις- Η «χρονοβόμβα» του Δημογραφικού*», ”,60+ Η ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΞΙΟΥΧΩΝ.

Μπαλούρδος, Διονύσης, Δεμερτζής, Νίκος, Πιερράκος, Γιώργος, Κικίλιας, Ηλίας. 2019. “*Η χαμηλή γονιμότητα στην Ελλάδα, δημογραφική κρίση και πολιτικές ενίσχυσης της οικογένειας*”, Ιανουάριος *Διανέοσις Οργανισμός Έρευνας & Ανάλυσης*.

ΟΟΣΑ/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας. 2022. *Ελλάδα: Προφίλ Υγείας 2021*. Η Κατάσταση της Υγείας στην ΕΕ, ΟΟΣΑ, Παρίσι/Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τα Συστήματα και τις Πολιτικές Υγείας, Βρυξέλες. Διαθέσιμο στο: https://health.ec.europa.eu/system/files/2022-01/2021_chp_gr_greek.pdf[τελευταία πρόσβαση 21.01.2024].

Παπαηλίας, Θεόδωρος. 2011. *Εισηγήσεις Κοινωνικής Πολιτικής. Αγορά Εργασίας - Κράτος Πρόνοιας -Κοινωνική Ασφάλιση*. Αθήνα: Σημειώσεις της Δημόσιας Οικονομικής & Δημοσιονομικής Πολιτικής.

Παπαηλίας, Θεόδωρος. 2017. *Παραδόσεις πολιτικής οικονομίας*. Αθήνα: Κριτική.

Πισσαρίδης, Χριστόφορος, Βαγιανός, Δημήτρης, Βέττας, Νίκος, και Μεγύρ, Κ. 2020. *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία*. Διαθέσιμο στο: https://www.government.gov.gr/wp-content/uploads/2020/08/GROWTH_PLAN_INTERIM.pdf [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Πουλοπούλου, Ήρα – Έμκε. 1983. “*Δημογραφική Γήρανση στην Ελλάδα*”, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τόμος 49, σελ. 35-51.

Ρομπόκου –Καραγιάννη Α.,2000, “Το Δημογραφικό ως το Θεμελιώδες Κοινωνικό Πρόβλημα της Ελλάδος”,ΕΡΙΦΥΛΗ

Ρομπόλης, Σάββας Γ., και Μπέτσης, Βασίλειος Γ. 2022. “Δημογραφική γήρανση και Ανάπτυξη”, *Οικονομικός Ταχυδρόμος-ot.gr*, 28.06.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2022/06/28/apopseis/experts/giransi-tou-plithysmou-kai-anaptyksi/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Ρομπόλης, Σάββας Γ., και Μπέτσης, Βασίλειος Γ. 2022. “Δημογραφικό πρόβλημα: Μείωση του πληθυσμού και δημογραφική πολιτική”,*Οικονομικός Ταχυδρόμος-ot.gr*, 11.06.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.ot.gr/2023/06/11/apopseis/experts/dimografiko-provlima-meiosi-tou-plithysmou-kai-dimografiki-politiki/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Ρομπόλης, Σάββας, και Μπέτσης,Βασίλης.2013. *Εισήγηση στο Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ με τίτλο « Κοινωνική Ασφάλιση και οι επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού στο ασφαλιστικό σύστημα της Ελλάδος 2013- 2050.* Διαθέσιμο στο: <https://www.inegsee.gr/ekdosi/koinoniki-asfalisi-kai-oi-epiptwseis-tis-giransis-toy-plithysmoy-sto-asfalistiko-systima-tis-ellados-2013-2050/> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Σαμαρτζής, Γιάννης, “Τι είναι και πώς υπολογίζεται το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) της χώρας”, *Η ΡΟΔΙΑΚΗ*, 13.07.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.rodiaiki.gr/article/479749/ti-einai-kai-pws-ypologizetai-to-akatharisto-egxwrio-proion-aep-ths-xwras> [τελευταία πρόσβαση 13.01.2024].

Σιάμπος, Γ. 2000. *Η κατά τόπο διαφορική δημογραφική γήρανση και παράγοντες αυτής.*

Τραγάκη, Αλεξάνδρα, Μπάγκαβος, Χρήστος, και Ντούνας, Δημήτριος. 2015. *Περί Δημογραφίας και Πληθυσμιακών Εξελίξεων.* Διαθέσιμο στο: <https://repository.kallipos.gr> [τελευταία πρόσβαση 12.01.2024].

Φιολάκης, Μανόλης. 2001. *Ο ρόλος της κοινωνικής προστασίας στα πλαίσια μιας γηράσκουσας κοινωνίας, σπουδαστής.* Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης, ΙΒ΄ Εκπαιδευτική Σειρά, Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης, Αθήνα.